**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI**

*Əlyazması hüququnda*

# İSLAM BİOETİKASI: DİNİ-ƏXLAQİ KONTEKSTDƏN MÜASİR İCTİMAİ PROBLEMƏ QƏDƏR

**İxtisas : 7212.01 – Etika**

**Elm sahəsi: Fəlsəfə**

**İddiaçı: Qəmərxanım Aydın qızı Cavadlı**

Fəlsəfə elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

**AVTOREFERATI**

**BAKI - 2025**

**Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun "Etika" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.**

**Elmi məsləhətçilər:**
Tarix elmləri doktoru, professor,
**Şeyxülislam Allahşükür Hümnmət oğlu PAŞAZADƏ**
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
**İlham Ramiz oğlu MƏMMƏDZADƏ**

Rəsmi opponentlər:

Akademik
**Muxtar Kazım oğlu İMANOV**

fəlsəfə elmləri doktoru
**Zəkiyyə Ağababa qızı ƏBİLOVA**

Professor dr **Abdullah KAHRAMAN**
**(Türkiye Cumhuriyyəti)**

Professor dr **Cevdet KILIÇ**
**(Türkiye Cümhuriyyeti)**

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən BED 1.33 Dissertasiya şurası

Dissertasiya Şurasının sədri:
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
**İlham Ramiz oğlu Məmmədzadə**

Dissertasiya Şurasının elmi katibi:
Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru dosent
**Sevinc Arif qızı Həsənova**

Elmi seminarın sədri:
Fəlsəfə elmləri doktoru, dosent
**Dilara Mir-Səməd qızı Müslümzadə**

# İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

XX-XXI əsrin yeni problemlər toplusuna çevrilən və daim müzakirələr mövzusu olan Bioetika - fəlsəfi fikrin yeni başlanğıc nöqtəsini təşkil edən fənlərarası elm sahəsidir. Onun formalaşması və inkişafı, ümumilikdə ənənəvi etikanın, əlahiddə olaraq isə tibbi etikanın transformasiyası ilə sıx əlaqəlidir. Hər şeydən əvvəl, bioetikaya olan maraq müasir cəmiyyətlərdə insan hüquqları problemlərinə, yeni biotexnologiyaların və tibbi innovasiyaların insanlar üzərində sınaqdan keçirilməsinə yönəlmiş qlobal ictimai marağın göstəricisidir ki, bu da özlüyündə ciddi ictimai-hüquqi və etik-mənəvi tənzimlənmə tələb edən bir sıra problemlər əmələ gətirmişdir.

Bioetikanın müasir dünya üçün böyük maraq kəsb edən nəzəri və təcrübi təməli - 1946-cı ildə keçirilmiş Nürnberq Məhkəməsində nasist həkimlərin insanlığa qarşı törətdikləri cinayət əməllərinin ifşası zamanı qoyulmuşdur. Məhkəmənin gedişatı zamanı bəlli olmuşdur ki, faşizm ideyasına xidmət edən həkimlər tərəfindən "cəmiyyət üçün yararsız" sayılan 70 min insanın, o cümlədən əqli pozuntulardan və fiziki çatışmazlıqlardan əziyyət çəkənlərin, yəhudilərin, qaraçıların, nasizmə qarşı barışmaz mövqedə dayanan azad fikirli insanların xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilməsi üçün genişmiqyaslı evtanaziya proqramları hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. O da müəyyən edilmişdir ki, bir sıra həkimlər Hippokrat andına zidd olaraq hərbi və mülki əsirlər, nasistlərin işğal etdikləri ölkələrdən deportasiya olunmuş əhali üzərində ağlasığmaz tibbi-bioloji təcrübələr aparmışlar. Məhz Nürnberq prosesindən sonra bəşəriyyət "həkim vicdanı" və "tibbi etika" anlayışlarının patetikasını şübhə altına almağa başladı.

Araşdırmalara görə, ***bioethics*** ifadəsini ilk dəfə 1927-ci ildə alman teoloqu pastor Fris Yar işlətmişdir. Əslində tibbi etika dalğasında yaranan Bioetika müxtəlif elmi-tədqiqat sahələrini birləşdirən mənəvi-etik və fəlsəfi elm kimi keçən əsrin 60-cı

illərinin sonu – 70-ci illərin əvvəllərində yaranmış, 1971-ci ildə Van Renseller Potterin təqdimatında "bioetika" termini elmi ictimaiyyətə təklif olunmuşdur. Potter yeni termini cəmiyyətə və elmi mühitə təqdim edərkən xüsusi vurğulayırdı ki, bioetika " özündə bioloji bilikləri və bəşəri dəyərlər sisteminin idrakını ehtiva edən yeni elm" olmalıdır"[1] . "*Mən* ***Bio*** *sözkökünü bioloji biliklərin, canlılar sistemi barədə elmlərin simvolu kimi,* ***ethics*** *ifadəsini isə bəşəriyyətin mənəvi dəyərlər sisteminin dərk edilməsi rəmzi kimi seçmişəm*"[2]. Potter iki bilik sahəsi – təbiət və humanitar elmlər arasında yaranmış kəskin ziddiyyətlərin bütün ekosistemi dağıtma təhlükəsi barədə xəbərdarlıq edirdi. Bəşər mədəniyyətinin geniş mənada əsas varlığını təşkil edən etik dəyərlərin və bioloji faktların qütbləşməsi, Potterin fikrincə, Yer üzərindəki həyatın bitməsi ilə nəticələnən elmi-texniki proseslərə səbəb ola bilərdi. Məhz buna görə o, bioetikanı *science of survival* – qurtuluş elmi adlandırırdı.

Potter həmçinin qeyd edirdi ki, təbii fenomenlərin şərhi ilə yanaşı, bəşər soykökünü və gələcək nəslin həyat tərzini yaxşılaşdıran elmi-texniki biliklərdən düzgün istifadə metodlarını da inkişaf etdirmək lazımdır. Onun fikrincə, bəşəriyyəti qaçılmaz fəlakətlərdən yalnız elmi və mənəvi-humanitar mədəni əsaslar arasında yaradılan "körpü" xilas edə bilərdi. Eyni zamanda, bioetika təkcə insan haqqında deyil, bütövlükdə biosferanın problemlərinə müdaxilə edən bir elm sahəsi olmalıydı. Bu mənada, bioetka konsepsiyası daha geniş məna kəsb edərək, ənənəvi tibbi etika anlayışını üstələyirdi; çünki burada, nəzəri baxımdan nə qədər paradoksal görünsə də praktik baxımdan elmin inkişafının insan həyatını get-gedə daha çox təhlükəyə düçar edəcəyi barədə Potterin narahatlığı ortaya çıxırdı.

Sonrakı dönəmin hadisələri – gen mühəndisliyi sahəsində bioloji silahların hazırlanması, insan və heyvanların, hətta bioloji həyatın statusunun dəyişdirilməsi barədə yayımlanan məlumatlar

---

[1] Поттер В.Р. Биоэтика: Мост в будущее / Киев-2002, с. 9

[2] Там же; с. 10.

cəmiyyətdə böyük rezonansa səbəb olaraq fəlakət xarakterli ideyalar və qorxular yaratmağa başladı. Beləliklə, Potter bioetikasının üzərində elmi müəmma ideyası formalaşdı və bu da bioetikanın "ikili mənşəyi" haqqında yeni mülahizələrə yol açdı. Həmin illərdə demoqrafiya problemləri ilə məşğul olan və ABŞ-ın Kennedi adına Etika İnstitutunun (*Kennedy İnstitute of Ethics*) yaradıcısı, holland mənşəli həkim Andre Hellegers bioetikanı bir elm kimi mayevtika ilə eyniləşdirir, yəni bioetika yalnız tibb, fəlsəfə və etika ilə müqayisədə və dialoq prosesində məna kəsb edən elmi sahə olaraq dəyərləndirilir[3]. Hellegersə görə, bu tədqiqat sahəsinin predmeti klinik praktikada nəzərdə tutulmayan etik aspektlər ola bilərdi. Şübhəsiz ki, Hellegers bioetika terminə akademik struktur verərək onu biotibbi elmlər sahəsinə, siyasətə və kütləvi informasiya vasitələri sisteminə daxil etdi. Məhz onun sayəsində bioetika elmi mühit tərəfindən tibbi və etik idrakı birləşdirən xüsusi bir elm kimi tanınmağa başlandı. Bundan başqa, məhz Hellegers bu yeni elmin spesifik metodologiyasını işləyib hazırladı və sübuta yetirdi ki, həkim-bioetik etika məsələlərində ənənəvi moralistdən daha çox səlahiyyəti olan ekspertdir, çünki bioetika anlayışı "həkim əxlaqı" ifadəsinin əvəzedicisidir.

Hellegers Potterin ideyalarından bəhrələnərək bioetikanın yeni və daha güclü elmi konsepsiyasını yaratdı. Əlbəttə, Potter bioetikası özünün əhəmiyyətini itirmədi, çünki ilkin anlayışda bioetika biosfera və insan arasındakı qarşılıqlı münasibətləri təhlil etməyə cəhd göstərirdi. Potter həmçinin ətraf mühitin bioetikasını, bir növ ekoloji mədəniyyət nəzəriyyəsini də işləyib hazırlamışdı. 1999-cu ildə Kosta-Rikada çıxış edərkən Potter bioetikanın dözümlülük, məsuliyyət və səlahiyyət anlayışlarını özündə birləşdirən etik təlim, həmçinin bütün mədəniyyətləri və humanizm məfkurəsini ehtiva edən fənlərarası elm sahəsi kimi qəbul edilməsini vurğulayırdı.

---

[3] Принципы биоэтики. Биоэтика: принципы, правила, проблемы / под ред. Б.Юдина. Москва: Эдиториал УРСС,-1988, с.5-22

Bu rakursdan baxdıqda bioetika - etik-hüquqi xarakterli problemli vəziyyətlərə, elmi-texniki inkişaf fonunda baş verən ekoloji fəlakətlərə, klinik təcrübələrdə yol verilən həkim xətalarına sistemli şəkildə cavab verən bir elm sahəsidir. Mənəvi-etik problemlərin çoxluğu sayəsində bioetika ictimai-siyasi sahələrlə yanaşı, həm də biosiyasət, bioteologiya kimi yeni elmi cərəyanları da təmsil edə bilir.

Bioetika bütün kompleks yanaşmalardan öncə fəlsəfə və etikanın tərkib hissəsidir. Bildiyimiz kimi, "dünyagörüşü" termini fəlsəfəyə aiddir və insanın ətraf mühitə münasibəti, insanın dünyadakı yeri və vəzifələri kimi məsələlərə aydınlıq gətirir. Eynilə etika dünyabaxışlarında mənəvi kontekstə söykəndiyi kimi, bioetika da insanlara və bütün canlılara münasibətdə əxlaqı və mənəviyyatı önə çəkən dünyagörüşü sistemidir. Əsrlər boyu cəmiyyətlərdə belə bir fikir formalaşmışdır ki, insan bütün varlıqlardan üstün olduğu üçün təbiəti və canlı aləmi istədiyi kimi istismar edə bilər. Bu növ dünyagörüşü antroposentrist adlanmış və XX əsrdən etibarən kainat, təbiət və cəmiyyət münasibətlərinə dair yeni etik sistemin – bioetikanın yaranmasına təkan vermişdir.

Keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq bioetikanın nəzəri və təcrübi hüdudları genişlənməyə başlayır – indi artıq tibbi əxlaq kontekstinə hüquq, fəlsəfə, din və psixologiya kimi nəhəng substantlar daxil olmuşdur. Ümumiyyətlə, bioetik biliklərin ümübəşəri əsaslarına üç vacib yönümü – elmi, ictimai və mənəvi dəyərlər konsepsiyalarını aid edirlər. Bunlardan birincisi olan ***elmi konsepsiya*** yeni biotibbi texnologiyaların yaranmasının vacibliyi ilə əlaqələndirilir. Transplantasiya, reanimasiya, süni mayalanma, gen terapiyası kimi sahələr müasir tibbi praktikanın bir çox ölkələrdə mövcud olan konkret istiqamətləridir. Elmi biliklər, ələlxüsus, tibbi-bioloji biliklər öz mahiyyəti etibarı ilə universal və ümumi istifadə üçün məhdudiyyətsiz olurlar. Onları tənzimləmək, cəmiyyətin şüurunda müsbət qarşılanmasını təmin etmək üçün ***ictimai konsepsiyanın*** – hüquqi baza, sosial strukturlar, təbliğat və kütləvi informasiya vasitələrinin metodoloji nəzəriyyəsini və praktik işləmə mexanizmini tətbiq etmək lazım

gəlir. Bu zaman hər bir nəzəri konsepsiyada mövcud olan "əyləclərdən" biri – ***dini-mənəvi dəyərlər konsepsiyası*** ortaya çıxır ki, onu nəzərə almamaq istənilən cəmiyyət üçün sosial, əxlaqi və hətta siyasi problemlər toplusuna çevrilə bilər. Bizim tədqiqat mövzusunun əsas məqsədi qlobal bioetikanın və biotexnoloji nailiyyətlərin inkişafı dövründə bütün dinlərin və özəlliklə İslamın dini-mənəvi dəyərlər konsepsiyasının işlənib hazırlanmasına münasibət bildirməkdir.

**Tədqiqat mövzusunun aktuallığı.** Azərbaycanda bioetikaya münasibət ölkəmiz dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra, yəni keçən əsrin 90-cı illərindən etibarən formalaşmağa başlamışdır. Bioetik fikrin inkişafına təkan verən amil 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 41-ci maddəsində vətəndaşların sağlamlığının qorunması hüququnun təsbit edilməsidir. Bioetikanın Azərbaycanda inkişafına dəstək verən beynəlxalq qurum UNESCO-dur. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 1993-cü ilin dekabr ayında Fransada rəsmi səfərdə olarkən bu qurumun baş direktoru Federiko Mayor ilə görüşü zamanı UNESCO-Azərbaycan əlaqələrinin inkişafında ən mühüm addım atılmışdır. Görüşdə tərəflər öz aralarında əməkdaşlığın genişlənməsi məsələsini və onun sonrakı inkişafının perspektiv planlarını müzakirə etmişlər. UNESCO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyasının yaradılması qərara alınmış və Ümummilli Lider Heydər Əliyev bununla bağlı 1994-cü il fevralın 21-də sərəncam imzalamışdır. Bununla əlaqədar respublikanın müvafiq nazirlik və idarə rəhbərlərindən, ziyalılardan və ictimaiyyət nümayəndələrindən ibarət Milli Komissiyanın 25 nəfərlik tərkibi və daimi katibliyi formalaşdırılaraq təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin, eləcə də Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın səhiyyəyə və təbabətə xüsusi diqqətlə yanaşdıqları bir zamanda tibbi hüquq və bioetika sahəsində yaranan problemlərin aradan qaldırılması, görülən böyük işlərin nəticəsiz qalmaması üçün hüquqi və etik normaların inkişafına lazımi diqqət yetirmək

gərəkir. Biz tibbi innovasiyaların tətbiqi problemlərinə dair etik və hüquqi normaların hazırlanması istiqamətində, elmi tədqiqatların və nəzəri araşdırmaların aparılmasında digər ölkələrlə müqayisədə bir az geri qalmışıq. Özəlliklə, bioetikanın dini-etik və dini-hüquqi aspektləri üzərində ölkəmizdə hələ də heç bir ciddi elmi araşdırma və yaxud tədqiqat işi aparılmamışdır.

Bir məqama diqqət etmək lazımdır ki, bioetika və tibbi etika qismən fərqli anlayışlardır. Bioetika tibbi etikanı da əhatə etməklə daha geniş məfhumdur, lakin onların arasında mövcud olan fərqlər hər iki sahəyə dair fikirləri konkretləşdirməyi tələb edir. *Birincisi*, bu gün bəşəriyyətin qarşısında duran problemləri təkcə həkimlər yox, həm də filosoflar, hüquqşünaslar, ilahiyyatçılar, psixoloqlar, politoloqlar, siyasətçilər və digər mütəxəssislər tədqiq edirlər. Məsələn, genetik modifikasiya olunmuş məhsullar təkcə bioloqların, həkimlərin sırf tibbi problemi deyil. Bu gün o, siyasi problem kimi artıq ictimai-siyasi məna kəsb etmişdir. *İkinci* fərq ondan ibarətdir ki, bioetika daha çox akademik və maarifçi fəaliyyət sahəsidir. Artıq bir sıra ölkələrdə uşaq bağçalarından, məktəblər və liseylərdən başlayaraq universitetlərə qədər müxtəlif bioetika dərsləri tədris edilir. Məsələn, 2000-ci ildən etibarən qonşu Rusiyanın ali tibb məktəblərində tibbi etika deyil, bioetika məcburi fənn kimi tədris edilməyə başlanıb. *Üçüncüsü*, bioetika çox sürətlə inkişaf edən sosial bir institut kimi BMT, UNESCO, ÜST və s. kimi beynəlxalq təşkilatlar, dövlət və müvafiq peşə təşkilatları tərəfindən diqqət mərkəzindədir. Bioetika, müəyyən baxımdan səhiyyə sahəsində insan hüquqlarının qorunması hərəkatının ayrılmaz bir hissəsidir. Və nahayət *dördüncü* cəhət budur ki, bioetika eyni zamanda dini dünyagörüşlərini və milli-mənəvi mentaliteti də özündə ehtiva edir. Təəssüf ki, Azərbaycanda bioetika sahəsinə yönələn ictimai, siyasi və elmi fəaliyyətlər sırasına dini aspektləri əlavə etmək unudulmuşdur. Halbuki, bir sıra bioetik problemlər bilavasitə dini və milli-mənəvi dəyərlərin nəzərə alınmamasından irəli gəlir.

Müasir vəziyyət dini-etik prinsiplərə əsaslanan yeni elmi konsepsiyanın yaranmasını, özəlliklə bir sıra fundamental elm sahələrinin – fəlsəfənin, etikanın, sosiopsixologiyanın, dinşünaslığın, tibbin və hüququn müdaxiləsini tələb edir. Professor İlham Məmmədzadənin qeyd etdiyi kimi: "*Bu sahələrdəki bir sıra nailiyyətlər fənlərarası tədqiqatların inkişafına rəvac verə bilər. Müxtəlif elmlərin nümayəndələrinin əməkdaşlığı, müxtəlif mənbələrdən maliyyələşmə, texnologiyaların tətbiq sərhədləri və s. məsələlər açıq-aşkar etik aspektə malikdir və yalnız bu məqamın anlaşılması şəraitində həll oluna bilər. ..Təbii ki, bioetika problemlərinə maraq bizim alimlərimizin – filosofların və tibb işçilərinin – müasirliyin meydana çıxardığı problemləri təkbaşına həll etməyin mümkün olmadığını dərk etmələri ilə bağlıdır*"[4]. Məhz belə nəzəri konsepsiyalara əsaslanaraq təqdim olunan dissertasiya işində müqayisəli təhlil və universal tədqiqat metodları ilə dünya dinlərinin, ələlxüsus İslam dininin bioetika problemlərinə münasibəti tədqiq edilir.

Yaşadığımız XXI əsr bəşər tarixinə yeni dünya nizamı ilə daxil olmuşdur. Qloballaşma məfhumu ilə idrak edilən bu nizamın təşəkkülü prosesində dövlətlər və cəmiyyətlər arasında siyasi, mədəni, iqtisadi əlaqələr güclənir, kommunikasiya və informasiya vasitələrinin həyatın bütün sahələrinə müdaxiləsi müşahidə olunur. Bununla əlaqədar elm adamlarının diqqəti daha çox bu prosesin milli mənafe və dövlət maraqları baxımından lazımi səmtə istiqamətləndirilməsinə yönəlir. Bu zərurəti yaradan səbəb qloballaşmanın daha çox Qərb ölkələrində məqbul sayılan ideoloji standartlar, etik normalar və mənəvi dəyərlər əsasında aparılmasıdır. Belə olduğu təqdirdə İslam mədəniyyətli dövlətlərin və xalqların dini-mənəvi həyatı, məişəti, əxlaqı ilə uyğun gəlməyən, uzlaşmayan, bəzən hətta tam əkslik təşkil edən təzadlar meydana çıxır. Bu səbəblərə görə qloballaşmanın ideologiyada və ictimai fikirdə inikası İslam cəmiyyətləri üçün, bütün müsəlman dünyası üçün olduqca aktual, həyati əhəmiyyət kəsb edir.

---

[4] Мамедзаде И.Р. Введение в этику / Баку, -изд.Муаллим, 2004,-с.129.

Qərbin dini mədəniyyət sahəsində təşviq etdiyi dəyərlər əksər hallarda mənəvi məzmundan təcrid edilmiş liberal dəyərlərdir və mahiyyət etibarı ilə ənənəvi cəmiyyətlərdə çoxəsrlik adətlərin sıxışdırılıb aradan çıxarılmasına yönəldilmişdir. Belə dəyərlərin həyatımıza təcavüzü ilə sosial müansibətlər adət edilmiş müstəvidən çıxarılıb başqa müstəviyə keçir, milli mədəniyyətin dominant üstünlüyü pozulur, cəmiyyət qərbləşməyə məruz qalır. Qloballaşmanın gətirdiyi dəyərlər şübhəsiz ki, bir çox baxımlardan ənənəvi müsəlman cəmiyyətlərində etiraz doğurur və müqavimətlə qarşılanır. İctimai şüur adət-ənənələrin aradan qalxması ilə razılaşmır, özünümüdafiə mövqeyinə keçir, bəzən dəlillər kifayət qədər tutarlı olmadıqda və istənilən nəticələri vermədikdə müəyyən sosial qruplar dözümsüzlük göstərir, ekstremist çıxışlar edir və nəhayət, fanatizm terrora gətirib çıxarır. Bu fəaliyyətlərində onlar islami şüarlarla silahlandıqlarından qloballaşma tərəfdarlarının hücumları da çox vaxt İslama qarşı yönəldilir.

Bioetika və onun təcrübi problemləri bu gün bütün bəşəriyyəti əhatə və narahat edir. İnsan bir fərd olaraq öz şərəf və ləyaqətinə xələl gətirmədən, ilahi və dünyəvi hüquqlarını pozmadan yaşamaq, ailə qurmaq, fəaliyyət göstərmək istəyir və onun bu təbii istəkləri hüquqi və ictimai baxımdan tənzimləndiyi kimi, dini və mənəvi-əxlaqi baxımdan da dəstəklənməlidir. Dünya dinlərinin bioetikaya münasibəti məhz əxlaqi kontekstin təsbitlənməsi üzərindədir. İslam dini də bugünkü müasir dünyada əxlaq prinsiplərinin vacibliyini, milli-mənəvi dəyərlər sistemini qorumağa çalışır və buna görə özünün təməl mənbələrində - Qurani-Kərim və Peyğəmbər hədislərində problemin mahiyyətini açıqlayan müddəalarla çıxış edir.

Bu gün Azərbaycan dövləti özünün yeni tarixi inkişaf dövrünə - sosial həyatın bütün sahələrində köklü dəyişikliklərin aparılması mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Müasir dövr təkcə sosial-iqtisadi münasibətlərin dəyişməsi ilə fərqlənmir, eyni zamanda ölkənin uzun illlərdən bəri formalaşmış ideoloji siyasətində, elmi və dini təfəkküründə, cəmiyyətin dünya birliyinə

inteqrasiyasında və kommunikativ proseslərdə də geniş miqyasda irəliləyişlər təsbit olunur. Azərbaycan dövlətinin tarixi köklərinə, milli-mənəvi dəyərlərinə, İslam mədəniyyətinə qayıdışı elm və din arasında qarşılıqlı anlaşmanın, fəlsəfi fikir mübadiləsinin, tarixlə müasirliyin sintezinin mümkünlüyünə şərait yaradır. Özəlliklə nəzərə alaq ki, son illərdə Azərbaycan xalqı Vətən müharibəsində əldə edilən şanlı Zəfərin sevinci, separatçı rejimin süqutu, müqəddəs bayrağımızın Xankəndidə dalğalanması qürurunu yaşayır. Müstəqillik tariximizdə ilk dəfə ərazi bütövlüyünü və suverenliyini tam təmin etmiş ölkəmizdə keçirilən növbədənkənar prezident seçkilərində qalib Xalq - qalib Lider seçimini etmişdir. Azərbaycan tarixində Qarabağ Fatehi və Böyük Qayıdışın Müəllifi adı qazanan, ölkəmizin bütün ərazisində suverenliyimizin tam bərpası kimi tarixi vəzifəni yerinə yetirən dövlət başçımız İlham Əliyevin siyasi müdrikliyi, eləcə də bu çətin yolda yaxın sirdaşı və yoldaşı olan Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın sosial layihələr istiqamətində yorulmaz fəaliyyəti sayəsində azad Qarabağa Böyük qayıdışa rəvac verilmişdir. Dövlət rəhbərimizin milli-mənəvi dəyərlərimizə, İslami irsimizə, ümumbəşəri mədəniyyətə ehtiramlı münasibəti bu gün Qarabağda əsarətdən azad olunmuş dini-mədəni abidələrimizin bərpası sahəsində möhtəşəm quruculuq işlərində öz yüksək təzahürünü tapır. Suverenlyimizin və ərazi bütövlüyümüzün bərpası, əzəli torpaqlarımıza Böyük Qayıdışın təmin olunması, viran qoyulmuş ərazilərimizə yeni nəfəs verilməsi, Qarabağda müasir həyat şəraitinin qurulması, bərpa edilmiş məscidlərimizdə azanların verilməsi, bayram namazlarının qılınması tarixi və ilahi ədalətin bərpasını tərənnüm edir. Bu Zəfər sayəsində dövlətin daxili və xarici siyasətində müəyyən dəyişikliklərin baş verdiyini və prioritet istiqamətlərin seçildiyini də müşahidə etmək olar. Azərbaycan Prezidentinin andiçmə mərasimində (2024) Prezident İlham Əliyev yeni tarixi mərhələdə Türk Dövlərləri Təşkilatı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və Qoşulmama Hərəkatı kimi beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlığın siyasi aspektlərini konkret və dolğun şəkildə ifadə etmişdir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar

ki, yeni tarixi mərhələdə milli və dini ideyanın məzmunlaşmasında və həyata keçirilməsi mexanizmlərinin konkretləşməsində köklü dəyişikliklər baş verəcəkdir.

İkinci önəmli cəhət bioetikanın istiqamətlərindən biri olan ekoetikanın ciddi şəkildə öyrənilməsi vacibliyidir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Zati-aliləri İlham Əliyevin himayədarlığı ilə BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası çərçivəsində Dini Liderlərin Qlobal Sammitinin 5-6 noyabr 2024-cü il tarixlərində Bakı şəhərində keçirilməsi bizim fəaliyyətimizə yeni stimul verməklə yanaşı, din xadimlərinin üzərinə yeni vəzifələrin məsuliyyətini də əlavə etdi. "Dünya Dinləri Yaşıl Planet uğrunda" şüarı altında keçirilmiş bu tədbirdə 300-ə qədər xarici ölkələrin hökumət nümayəndələri, BMT-nin yüksək təmsilçiləri, beynəlxalq təşkilatların rəhbərləri, görkəmli dünya dini liderləri, elm və din xadimləri iştirak etmiş, dünyada hökm sürən iqlim dəyişikliyi, biomüxtəlifliyin itirilməsi, ətraf mühitin çirkləndirilməsi, qida təhlükəsizliyi və su çatışmazlığı problemlərindən dərin narahatlığını bildirərək, bu problemlərin yaranma səbəblərinin təhlili üçün birgə səylərin artırılması, sağlam ekosistemlərin yaradılması və inkişaf etdirilməsini təklif etmişlər. Şübhəsiz ki, günümüzün ən aktual probleminə çevrilən ekologiyaya, təbiətə insani münasibətin bərqərar edilməsi işinə İslam da öz payını verməlidir və zənnimizcə bu ondan ibarət olmalıdır ki, dinimizin təbiət anlamı, ilahi nemətləri şərh etmək imkanı geniş şəkildə təbliğ olunsun.

Bu tədqiqatın aktuallığı Azərbaycanın elmi və dini mühiti üçün konsensus xarakteri daşımasındadır. Elm adamları bu əsərdə elmi nailiyyətlərə, tibbi-bioloji innovasiyalara dinin etik baxımdan prinsipial münasibətini gördükləri kimi, din adamları da müasir elmi ixtiraların, biotexnoloji yeniliklərin müsbət və mənfi tərəflərini özləri üçün açıqlaya bilərlər. Müasir dövrdə yaranan sekulyar bioetika problemlərinə münasibəti İslam fiqhi baxımından əlahiddə şəkildə şərh etmək – müxtəlif dini məzhəb və cərəyanların populyar əxlaq məsələlərinə münasibətini sərgiləmək məqsədi daşıyır. Biotibbi texnologiyaların yaratdığı

yeni etik problemlərin həlli üçün əsrimizin müsəlman hüquqşünasları və fiqh alimləri mütəmadi görüşlər keçirir, müəyyən hökm və qərarlar hazırlayırlar. Bu hökm və qərarların əhatə və təsir dairəsi barədə mülahizələr Azərbaycan müsəlmanları üçün də böyük maraq kəsb edir. Tibbi əxlaqa dair şəxsi suallarına cavab axtaranlar bu tədqiqat işində nəinki müxtəlif dinlərin, eyni zamanda İslamın müxtəlif məzhəb və təriqətlərinin də mövqeyi ilə tanış ola bilərlər. Tədqiqat işinin özəl cəhəti ondadır ki, o, müxtəlif elmi və dini dünyagörüşlərinin nəzəri konsepsiyasını sistemləşdirə bilmiş və eyni zamanda, elmi-populyar ədəbiyyatın yeni bir nümunəsini təqdim etmişdir.

**Mövzunun işlənmə dairəsi.** Dissertasiya işinin yazılmasında bizim üslub cəhətdən mövqeyimiz ciddi obyektivlik tələblərindən irəli gəlmişdir. Tədqiqatın konkret tələblərinə uyğun olaraq işə müxtəlif yönümlü ədəbiyyat daxil edilmişdir. Buraya Qurani-Kərim və hədislərlə yanaşı, Tövrat, İncil və digər dini kitablardan, məxəzlərdən nümunələr, İslam tarixi, fəlsəfəsi və hüququ ilə bağlı şərqşünas alimlərin və din xadimlərinin əsərləri, müasir Qərb, Türkiyə və Rusiya alimlərinin bioetika problemləri və dini sosiologiyaya dair araşdırmaları, fəlsəfi fikir və etika elminə dair Azərbaycan alimlərinin tədqiqat işləri daxildir. Dissertasiyada ümumi bioetika nəzəriyyəsinin tarixindən – akad. V.Məmmədəliyev, M.Əliyeva, V.Məmmədov, A.Mustafayeva, Z.Muhammedova, A.Dayri, J.F.Kollanj, F.Kondratyev, A.Qiqi, V.Potter, E.Sqreççа, B.Ştaynbok, V.Tambone, F.B.Hameda, K.Hellouell kimi alimlərin elmi araşdırmalarından, dini-etika fəlsəfəsinə dair A. Akseki, M. Bayrakdar, R.Əliyev, H. Karaman, M. M. Kani, İ. Məmmədzadə, V. Qaradja, K. Platonov, A. Şveyser, A. Zərrinkub kimi filosofların, İmam Buxari, Təbətəbayi, Sübhani, Qumi, Şeyx Səduq, Fazil Lənkərani, Ömər Nasuhi Bilmən, Məhəmməd Həmidullah, Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə və bir çox şəriət alimlərinin dini hökm və risalələrindən istifadə edilmişdir. Mütəxəssislərin baxış və müddəaları tədqiqatda düzgün istiqamət götürmək və məsələlərin hansı səpkilərdə qoyulmasını müəyyənləşdirmək işində müəllifə böyük

köməklik göstərmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, dini-etik kontekstlərin müasir bioetikaya şamil edilməsi və problemin elmi cəhətdən öyrənilməsi istiqamətimdə fəaliyyət göstərən müsəlman dini təsisatları son zamanlar elmi nəşrlərin və internet saytların artırılmasına diqqət yönəltmişlər. Mövzu üzərində işlərkən bir sıra məqamlarda bioetikaya dair forum saytlarından istifadə olunmuş, mənbə göstərilməklə bəzi informasiyaların işə əlavə edilməsi məqsədəuyğun sayılmışdır[5].

---

[5] Bax: Алиева М.А. Эвтаназия и проблема гуманности в медицине / автореферат дис.кан.филос.наук. Баку,-2005,-25 с. Məmmədəliyev V. Quran və elm / B; Qismət,-2006,- 128 s. Məmmədov V., Məmmədov R., Mustafayeva A. Beynəlxalq Konvensiya təcrübəsi və bioetika haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin yaradılması / (elektron resurslar) 29.11.2011.sayt www.ihr-az.org // Abdel Halem, Harfiyah (editor), Islam and the Enviroment / London,-Ta-Ha Publishers,-1998/ Zeyno Baran. Sitizen Islam: The Future of Muslim Integration in the West – NY the Continiuum International Publishing Group,-2011,-197 p. Колланж Жан-Франсуа. Биоэтика и протестантизм // (Проект: образование) Сайт Рос. Комитета по биоэтике при UNESCO – 16.12.2009. - URL: http://www.bioethics.ru/rus/projects/id/239/. Дайри Ахмед. Новая эра в биомедицине: какова позиция мусульман? // URL: www.islamonline.net Гиги Альбер. Иудаизм и биоэтика // (Проект: образование) Сайт Рос. Комитета по биоэтике при UNESCO, - 16.12.2009. – URL: http://www.bioethics.ru /rus/projects/id/311/ Мухамедова З.М. Исламская биоэтика в историческом аспекте // Сайт Ташкентской Медицинской Академии: URL: www.rpam.uzsci.net Поттер В.Р. Биоэтика: мост в будущее / В. Поттер. – Киев: - 2002. -316 с. Сгречча Э. Биоэтика / Э. Сгречча, В. Тамбоне. - Учебник. Пер. с итал. – М: Библейско-богословский институт св. Апостола Андрея, - 2002. - 420 с. Шюон Ф. Понять Ислам // Главы из книги в журн. «Вопросы философии» - № 7-8 / 1994. Akseki A.H. Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı / A. Akseki - Ankara: Nur yayınları-1991.-322 s. Bayrakdar M. İsalm Felsefesine Giriş / M. Bayrakdar - 5. Baskı. Ankara: TC Diyanet Vakfı yayınları, - 2003.-314 s. Karaman H. Aile İlmihalı / Hayrettin Karaman.- İstanbul: Timaş Yayınları, -2011. - 498 s. Şeyxülislam A. Paşazadə. Qafqazda İslam./ A. Paşazadə - Bakı: Azərnəşr, -1991. - 224 s. Məmmədzadə İ. Bir daha fəlsəfə haqqında / İ. Məmmədzadə - Bakı: Elm və təhsil, - 2020. - 198 s. Гараджа В. Религиоведение (Социология религии) / В.Гараджа. - 2-е издание. – Москва: Аспект Пресс, -1995. - 351 с. Зарринкуб А. Хосейн. Исламская цивилизация / А. Зарринкуб. (пер. с фарси) - Москва: Андалус, -2004,- 237 с. Швейцер А. Благоговение перед жизнью / А. Швейцер. - Москва: Прогресс, - 1992,- 575 с. Məhəmməd bin İsmail əl-Buxari. Peyğəmbərin əxlaqı / Buxari - (tərcümə Ə.Musayev). Bakı:İpəkyolu, - 2009. - 519 s. Əbdülhəlim əbu Şəqqə. Peyğəmbər dövründə qadın azadlığı /Ə.Şəqqə. I cild. – B: İdrak, - 2014, 514 s. Səhih qüdsi hədislər / Toplayan: R.İsbarxanlı. II nəşr. – Bakı: Zərdabi LTD, -2011.- 218 s. Lənkərani Məhəmməd Fazil Muvəhhidi. Cameul-məsail / F. Lənkərani.- İRİ-Qum: Əmiri-ələm nəşriyyatı, I cild - 530

Son illərin aktual problemlərindən olan ekologiyaya dair yerli və xarici alimlərdən S.Məmmədəliyeva, V.Məmmədov, E. Yusifov, İbrahim Sediyani, İbrahim Nəcm və digər mütəxəssislərin baxış və müddəaları tədqiqatda düzgün istiqamət götürmək və məsələlərin hansı səpkilərdə qoyulmasını müəyyənləşdirmək işində müəllifə böyük köməklik göstərmişdir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, bu gün dünyada bioetika və tibbi hüquq üzrə çoxlu sayda tədqiqat işləri dərc olunmuşdur. Bioetik problemlər əvvəllər daha çox filosofların əsərlərində işıqlandırılmış, müasir dövümüzdə isə hüquqşünasların mövzu dairəsinə daxil olmuşdur. Hüquqi tədqiqatlar bütövlükdə insan hüquqları, beynəlxalq hüquq, mülki, ailə və cinayət hüququ, həmçinin konstitusiya hüququ kimi sahələri ehtiva edir. Azərbaycanda tibbi hüquq, bioetika sahəsində tək-tək ayrıca kitab və dərsliklər olsa da, müasir standartlara cavab verən ətraflı, fundamental bir elmi əsər hələ ki yoxdur. Evtanaziya məsələsinə həsr olunmuş AR Birinci Vitse-Prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti M.A.Əliyevanın "Biz həyatı seçirik" (Bax: Алиева М.А. Мы выбираем жизнь. Баку, 2005. 63 с.), "Evtanaziya və təbabətdə humanistlik problemləri" (Bax: Алиева М.А. Эвтаназия и проблемы гуманности в медицине. Баку, 2004. 152 с.) monoqrafik əsərləri, A.İ.Mustafazadə, Z.N.Aslanovun "Tibb hüququ" dərs vəsaiti (Bax: Mustafazadə A.İ., Aslanov Z.N. Tibb hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, Elm, 2017. 204 s.), A.İ.Mustafayevanın (Bax: Mustafayeva A.I. Bioetika və insan hüquqları: nəzəri və təcrübi problemlər. Hüquq elmləri doktoru elmi dərəcəsi üçün dissertasiya: Bakı, 2013 - 347s.), N.H.Qələndərlinin (Bax: Каландарли Н.Г. Права пациентов в Азербайджанском законодательстве и международный опыт. Диссертация на соискание ученой степени доктора философии по праву: Баку, 2014. 193 с.), F.E.Əliyevanın (Bax: Əliyeva F.E. Sağlamlığın qorunması hüququ: beynəlxalq standartlar və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi. Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi üçün dissertasiya: Bakı, 2015. 180 s.), V.Y.Məmmədovanın (Bax: Мамедова В.Я.

Биоэтические и правовые особенности деяний коррупционного характера в системе здравоохранения: международная практика и АР. Диссертация на соискание ученой степени доктора философии по праву: Баку, 2022. 181 с.) müdafiə etdikləri dissertasiya işləri bu sahədə icra olunmuş elmi-tədqiqat işlərinə aiddir.

**Tədqiqatın obyekti və predmeti.** Dissertasiyanın obyektini müsəlman teoloji məktəbinin müasir qollarından olan İslam bioetikasının qlobal texnoloji innovasiyalar ilə uzlaşması problemi təşkil edir. Tədqiqatın predmetinə fəlsəfi-etik və ictimai-siyasi problemə çevrilmiş bioetika məsələləri daxildir. İslam bioetikasının nəzəri, təcrübi və hüquqi müstəvilərdə ayrı-ayrılıqda aparılmış təhlili, və müvafiq elm sahəsi kimi onun perspektiv inkişafı üçün müəllifin irəli sürdüyü əsaslandırılmış yeni nəzəri müddəalar tədqiqat işinin preedmet yönümünü təşkil edir.

Nəzər-diqqətinizə təqdim olunan bu **tədqiqat işinin əsas məqsəd və vəzifələri** qlobal bioetika problemlərinə fəlsəfi yanaşmanın, dini və etik baxışların mövcudluğu və müxtəlifliyi ilə tanış etməkdir. Bildiyimiz кimi, hər hansı bir ictimai reallıq fraqmentini ictimai reallıq obyektinə çevirmək və predmetini müəyyənləşdirmək - problemli vəziyyətin artıq mövcud olduğunun göstəricisidir. İctimai problem mövcuddursa, onun təbiəti, yaranma amilləri, təcrübəyə məlum olan və olmayan tərəfləri araşdırılmalıdır. Məhz problemli vəziyyət elmi predmeti təyin edir və sosial reallığın lokal çərçivəsində tədqiqatın obyektini müəyyənləşdirir. Bu mənada müraciət olunan mövzu Azərbaycan cəmiyyətində, özəlliklə dini düşüncəyə sahib mühitimizdə problemlərin mövcudluğunun göstəricisidir. Bioetika məsələlərinə dini-əxlaqi kontekstdən yanaşım ictimai problem həddinə çatmışdır və onun həlli yollarını bütün mümkün vasitələrlə, istər nəzəri, istər təcrübi metodlarla təyin etmək lazımdır.

Bugün bioetikanın müasir cəmiyyətimizin müzakirəsinə çıxardığı bir sıra problemlərə - evtanaziya, abort, süni mayalanma, xəstələr üzərində təcrübə və s. məsələlərə İslam hüququnun,

fiqhin müxtəlif məktəblərinin mövqeyi birmənalı olmasa da, vahid məntiqi qərar hər zaman eynidir: müsəlmanın öz canına və başqalarının canına, sağlamlığına zərər verməsi yolverilməzdir. Bunu bir sıra müsəlman ölkələrində - Küveytdə, Misirdə, İranda, Pakistanda, həmçinin Kanada və ABŞ-ın müsəlman icmalarında qəbul edilmiş İslam tibbi kodeksləri də təsbit edir. Hal-hazırda səhiyyə və biotibbi texnologiyaların ictimai, hüquqi, iqtisadi aspektləri İslamın etik məsələləri kontekstində araşdırılmaqda davam edir. İslami bioetikanın inkişafında ən mühüm mərhələ isə 1981-ci ildə Küveytdə İslam Tibbi Elmlər Təşkilatının yaradılması və İslam tibbi etikası kodeksinin qəbul ediməsidir. Bu müddət ərzində dünyanın bir çox ölkələrində keçirilən beynəlxalq konfranslarda daxili orqanların köçürülməsi, intensiv terapiya texnologiyaları və s. tibbi məsələlərlə yanaşı, ailə, qadın, uşaq hüquqları, gənclərin alkoqol və narkotik asılılığından qurtarılması, müsəlman həkimlərinin xüsusi hazırlıq proqramları məsələləri də gündəmə gətirilmişdir.

Biotexnologiyalar və bioetika problemləri insan həyatının, ailə və cəmiyyətin əsaslarına ciddi təsir göstərdiyinə görə müsəlman teoloji məktəbinin mövqeyi tam şəkildə formalaşmalı və bəyan edilməlidir. Eyni zamanda, kütləvi media əhalini mübahisəli məsələlərin şərhi, müxtəlif siyasi, iqtisadi və ideoloji təsir dairələrinin münasibəti, müsəlman alimlərinin rəyi, həmçinin biotexnoloji təzyiqə məruz qalan sadə müsəlmanların təqdiri və ya etirazı barədə informasiyalarla təmin etməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, biotibbi problemlər olduqca mürəkkəbdir, çünki onların əsasında həm bu elmin özünün mürəkkəbliyi, həm də bəzi sosial qrupların müəyyən maraqları durur. Ona görə də bioloji elmlərin tətbiqi qaydalarını şərh edərkən siyasi, iqtisadi, texnoloji və mənəvi aspektləri, onların arasında yaranan ziddiyyətləri diqqətdə saxlamaq lazımdır; təkcə nəyin halal, nəyin haram olduğunu elan etməklə məsələnin mahiyyətini məhdudlaşdırmaq olmaz. Burada daha geniş şərh və daha aydın mövqe lazımdır. Bu əsnada qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycanda mövcud olan Bioetika komitəsində, habelə səhiyyəyə dair qərarlar hazırlayan

qanunverici komissiyaların işində din xadimlərinin, dini konfessiya nümayəndələrinin rəyinin nəzərə alınması bir çox baxımdan məqsədəuyğun ola bilər.

**Dissertasiya tədqiqatının nəzəri-metodoloji əsaslarını** Qurani-Kərim, Sünnə, hədis və təfsir mənbələri, fəlsəfə, etika, dinşünaslıq, İslam tarixi, İslam əxlaqı, bioetika və tibbi etika sahəsində həm milli, həm də xarici mütəxəssislərin elmi əsərləri və tədqiqatları təşkil edir. Qarşıya qoyulan vəzifələrin həlli ilə bağlı müxtəlif tendensiyaların araşdırılması zamanı problemlərin səbəb-nəticə əlaqələrinin aşkarlanması, mövcud faktların müqayisəli təhlili, nəticələrin analizi və ümumiləşdirilməsi kimi qəbul edilmiş və təsbit olunmuş elmi-tədqiqat praktikasından və elmi metodologiyanın dialektika qanunlarından, induktiv və deduktiv, tarixi və məntiqi universal idrak metodlarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın metodoloji strukturu İslamın əxlaq, fiqh və bioetika sahələrinin öyrənilməsində nəzəri və praktik mahiyyət kəsb edir.

Müəllif bəşərin qlobal problemlərindən biri olan bioetika məsələlərinə dinin etik postulatlarının münasibətini şərh edərkən proseslərə obyektiv qiymət verməyə çalışıb. Tədqiqat işində tarixi hadisə və proseslərin işıqlandırılmasında sosial fəlsəfənin tarixilik prinsiplərindən yararlanmış, xronoloji ardıcıllıq saxlanılmış, müəllif bütün mənbələrə öz mövqeyindən yanaşaraq təhlil və müqayisə metodundan istifadə etmiş, səbəb-nəticə əlaqələrinə diqqət yönəltmişdir.

**Tədqiqatın elmi yeniliyi.** Dissertasiya Azərbaycanda bioetika problemlərinə və biotexnoloji nailiyyətlərin cəmiyyətdə yaratdığı etik sorğulara İslam dininin əxlaq prinsipləri baxımından hərtərəfli şərhini verən ilk elmi tədqiqat əsəridir. Tədqiqat mövzusu fəlsəfi, dini və elmi baxımdan ölkəmizdə ilk dəfə təhlil olunur, problemin dini-əxlaqi kontekstdən müasir sosial-mədəni və ictimai-siyasi aspektlərə qədər olan genezisi işıqlandırılır. Problemin strukturu və açılqlanması ilə aydınlaşdırılan elmi yenilik aşağıdakı müddəalarda öz əksini tapmışdır:

- İslam bioetikasının əxlaq kateqoriyalarının etika elminin müstəsna tədqiqat sahəsi olduğu və müasir fəlsəfə elmi tərəfindən öyrənilməsinin vacibliyi təsbit edilir;

- Müasir dönəmdə elm və din arasında qarşılıqlı münasibətlər qurmağın vacıbliyi, yaşadığımız texniki inqilablar dövründə dini-mənəvi dəyərlərin cəmiyyətdə öz yerini tutması, insan haqları baxımından etik normalara əməl olunması prinsipləri açıqlanır;

- 21-ci əsrdə tibbi-bioloji inqilab adı altında cəmiyyətə təlqin edilən mənəvi postulatların meydana çıxması ilə dini sahəyə elmi cəhətdən yanaşmanın aktuallığı, elmi-texniki tərəqqi qarşısında İslamın mövqeyi və əxlaqi məfkurəsini bəyan etməyin vacibliyi vurğulanır;

- Qloballaşan dünyada elm və din arasında mütənasibliyin yaradılması, tibbi-bioloji nailiyyətlərin eyforiyası fövqündə dini mentalitetin və əxlaqın qorunub saxlanılması problemlərinə etik-fəlsəfi fikir baxımından münasibət bildirilir;

- İslamın bioetika problemlərinə münasibəti idraki ümumiləşdirmə üslubu ilə tarixi, fəlsəfi və ictimai aspektlərdən işıqlandırır və müqayisəli analizlə təkcə müxtəlif dinlərin deyil, eyni zamanda dindaxili müxtəlif təriqət və məzhəblərin də problemə münasibəti araşdırılır;

- İslam dininin iki təməli sayılan Qurani-Kərim və Sünnədə cəmiyyət və ətraf mühitə olan etik münasibətin təmelləri dəlil və mənbələrlə şərh edilir, dini dəyərlərin genezisi və mahiyyəti açıqlanır;

- Dünya səhiyyəsində, tibb, biologiya, ekologiya və həyatın qorunması ilə bağlı bütün sahələrdə tətbiq edilən əsas bioetik pinsiplərin və tibbi hüququn mənbəyi beynəlxalq hüquqdur. Nəticə etbarilə bioetikanın Azərbaycanın hüquq elmi sistemində formalaşması məhs beynəlxalq hüquq, insan hüquqları platformasından başlamalıdır.

- Müasir dönəmdə Azərbaycanda mövcud olan Bioetika komitəsində, habelə səhiyyəyə dair qərarlar hazırlayan qanunverici komissiyaların işində din xadimlərinin, dini konfessiya nümayəndələrinin rəyinin nəzərə alınmasının, kütləvi informasiya vasitələri tərəfindən problemin maarifləndirici proqramlar daxilində işıqlandırılmasının vacibliyi önə sürülür.

**Tədqiqatın nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti.** Bu tədqiqat işində işıqlandırılan məsələlər cəmiyyətimizin ən aktual və daima cavabı aranan problemləridir. Məlumdur ki, hər bir insan həyatın və ölümün mahiyyətini dini və elmi postulatlarda axtarır. Koqnitivlik baxımından elmi nailiyyətlərə, tibbi-bioloji innovasiyalara dinin prinsipial münasibəti açıqlandığı kimi, müasir elmi ixtiraların müsbət və mənfi tərəfləri də dini mühit və dindar qisim üçün aydınlaşa bilər. Tibbi etika və dini əxlaqa dair suallara cavab axtaranlar həm müxtəlif dinlərin, həm də İslamın müxtəlif məzhəb və təriqətlərinin mövqeyi ilə tanış ola biləcəklər. Bu mənada tədqiqat işinin özəl cəhəti ondadır ki, müxtəlif elmi və dini dünyagörüşlərinin nəzəri konsepsiyasını sistemləşdirə bilmiş və elmi-populyar ədəbiyyatın yeni bir nümunəsini təqdim etmişdir. Bu dissertasiya işinin müddəa və nəticələri təhsil prosesində, elmi tədqiqatlarda, o cümlədən din xadimlərinin təcrübi fəaliyyətində istifadə oluna bilər.

**İşin aprobasiyası.** Azərbaycanda 2017-ci ilin "İslam həmrəyliyi ili" elan olunması ilə əlaqədar Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi Qazılar Şurası və Elmi-Dini Şurasının qərarı ilə dissertasiya işinin əsas müddəalarını əhatə edən "İslam və Bioetika" kitabı (Bakı, "İpəkyolu" nəşriyyatı-2017; 23 ç.v.) nəşr edilmişdir. Mövzunun dini ictimaiyyət üçün aktualliği nəzərə alınaraq, bəzi müddəalar QMİ-nin din xadimləri üçün metodik vəsait kimi hazırladığı "Moizələr və xütbələr kitabına" (Bakı, "Nurlar" nəşriyyatı-2017; 24 ç.v.) daxil edilmişdir. Müəllifin mövzuya dair 30-dan artıq nəşr olunmuş elmi məqalə və konfrans materialları mövcuddur, həmçinin dissertasiyanın tematikasına dair "Loqos" psixoloji və nitq inkişaf mərkəzində (iyun 2017) və

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunda (fevral 2020) seminarlar keçirilmiş, QMİ-nin din xadimlərini təkmilləşdirmə kurslarında mühazirələr oxunmuşdur.

**Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilat** Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun Etika şöbəsində fəlsəfə elmləri doktoru, professor İ.R.Məmmədzadənin elmi məsləhətçiliyi ilə hazırlanmışdır. Dissertasiya işinin bilavasitə elmi və təcrübi baxımdan aprobasiyası elmi məsləhətçi, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri, tarix elmləri doktoru, professor Şeyxülislam A.H.Paşazadənin rəhbərliyi ilə olmuşdur.

**Dissertasiyanın strukturu** tədqiqatın məqsədləri, vəzifələri və metodologiyası ilə şərtlənir**.** Dissertasiya giriş, on altı paraqrafı əhatə edən üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi (499689), Giriş (34136), I Fəsil (96968), II Fəsil (121943), III Fəsil (181388), Nəticə (32955) işarədən ibarətdir.

## İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

**Dissertasiyanın girişində** mövzunun atuallığı əsaslandırılır, onun elmi cəhətdən işlənmə dərəcəsi işlənmə dərəcəsi işıqlandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, mənbə və müddəaları müəyyənləşdirilir, işin təcrübi əhəmiyyəti açıqlanır.

**Birinci fəsil** "Bioetikaya fəlsəfi-metodoloji yanaşma və dünya dinlərinin bioetika problemlərinə münasibəti" adlanır. Məlumdur ki, bioetkanın müasir dönəmdəki elmi-ictimai-siyasi-mənəvi mahiyyətini dərk etmək üçün istifadə olunan ənənəvi metodoloji vasitə - predmetin yaranma və inkişaf tarixinə ekskurs keçirməkdir. Təqdim olunan dissertasiya işinin əsas məqsədi müasir cəmiyyətdə yeni yaranmış İslam Bioetikası məfhumunun mahiyyətini və sosial tutumunu, elmi və ictimai problematikasını araşdırmaq və müzakirə etməkdir.

Hələ dini baxışların meydana gəlməsindən çox-çox əvvəl qəbilə üzvlərinin özünü qorumasının, həyatlarının maddi və mənəvi tələbatlarını ödəməsinin, ailə-məişət münasibətlərini sahmanlanmasının özünəməxsus qaydaları olmuşdur. Bəşər övladı həyatın bütün sahələrini əhatə edən və özündə bu qaydaları birləşdirən əxlaqi-etik dəyərlərə riayət etmişdir. Sonradan bu qaydalar üzərində bəşəriyyət tarixinin növbəti dövrlərinin əxlaqi-etik normaları formalaşmış, etik bilik və təlimlər halını almışdır. Bu səbəbdən elmlər sistemində etik biliklərin inkişafı və əhəmiyyəti klassik və müasir fəlsəfi ədəbiyyatda geniş şəkildə araşdırılmışdır.

Fəlsəfədə və ictimai fikirdə etik baxışların təkamülü və əsas qayəsi, vahid elm sistemində etikanın yeri və əlaqələri, etik əsaslar üzərində bioetikanın meydana gəlməsini şərtləndirən səbəblər, İslam dini və bioetka arasında yaranan elmi-praktik sintezin mahiyyəti və inkişafı haqqında bilgiləri nəzər-diqqətə çatdırmaq tədqiqatın əsas məqsədlərindəndir. Bioetika konsepsiyasının müasir cəmiyyət üçün əhəmiyyəti, xeyirxahlıq və mərhəmət ideologiyasının hər bir kəs üçün vacibliyi, təcrübi biologiya və biotibb sahəsində aparılan fundamental tədqiqatlarda

bioetik prinsip və normaların gözlənilməsinin zəruriliyi məsələləri ilkin olaraq fəlsəfə və etika təlimlərində əxlaqi normativ kimi diqqətə çatdırılmışdır.

Elmlər sistemində etik biliklərin inkişafı və xüsusi əhəmiyyəti nəzəri və praktik, eləcə də ideoloji baxımdan həm klassik, həm də müasir humanitar ədəbiyyatda geniş surətdə araşdırılıb. Bəziləri etikanı əxlaq haqqında elmi fəlsəfənin humanistik dəyər problematikası səviyyəsinə qaldırır, mənəvi münasibətləri öyrənən xüsusi ictimai şüur növü kimi xarakterizə edir. Cəmiyyətdə əxlaqın insanın ən güclü fərdi və ictimai qüvvələrindən, ən dəyərli sosial keyfiyyətlərindən biri olduğu əksər filosoflar üçün şübhəsiz və təkzibolunmazdır.

Yeni dövrün etikası insanların davranma tərzini, əməl və niyyətlərini tənzimləyən qaydalar, insan hüquqları, yeni etik kodekslər məsələsinə mühüm əhəmiyyət verir, eyni zamanda fəaliyyət və idarəetmə etikasına dair normativləri işləyib hazırlamağa böyük maraq göstərir. Məsələ beynəlxalq, regional, milli, içtimai, siyasi və dövləti qurumlar səviyyəsinə çıxır. Müasir humanitar qurumlar insan haqlarının səmərəli müdafiəsini təmin etməkdən ötrü beynəlxalq aktlar hazırlayır və onlarda etik kontekst mühüm yer alır. Dünya dövlətləri tərəfindən atılan və müəyyən etik məzmun daşıyan bu kimi addımlar yeni normativ etikaların yaradılmasına böyük təkan verir. Yeni etikanın tələblərindən biri də qəbul edilən etik qayda və hüquqlara, etik kodekslərə çox ciddiliklə riayət edilməsidir.

Bu kontekstdə inkişaf edən bioetika və onun təcrübi problemləri bu gün bütün bəşəriyyəti əhatə və narahat edir. İnsanların həyat qaydaları hüquqi və ictimai baxımdan tənzimləndiyi kimi, dini və mənəvi-əxlaqi baxımdan da dəstəklənməlidir. Dünya dinlərinin bioetikaya münasibəti heç də həmişə eyni olmasa da, dini etikanın əsas prinsipi məhz əxlaqi kontekstin təsbitlənməsi üzərindədir. Öz təməl mənbələrinə və ilahi dəyərlərinə söykənən bütün mövcud dinlər kimi İslam dini də bugünkü müasir dünyada əxlaq prinsiplərinin vacibliyini, milli-mənəvi dəyərlər sistemini qorumağa çalışır, elmi ictimaiyyəti,

siyasi və ictimai strukturları mənəviyyat məsələlərini diqqətdə saxlamağa çağırır. Belə bir retrospektiv baxışda yəhudiliyin və xristian ilahiyyatının, həmçinin qeyri-səmavi dinlərin bəzi qollarının təbabətin etikasına dair mülahizələrinin bu dissertasiya işinin "Bioetikaya fəlsəfi-metodoloji yanaşma və dünya dinlərinin bioetika problemlərinə münasibəti" adlanan birinci fəslində araşdırılması fikrimizcə önəmlidir.

Antik dövrdən müasirliyə qədər fəlsəfədə və ictimai fikirdə etik baxışların təkamülü və əsas qayəsi vahid elm sistemində etikanın yeri və əlaqələri, böyük mütəfəkkirlərin insanlarda və cəmiyyətdə görmək istədikləri əxlaqi-mənəvi dəyərlər, etik əsaslar üzərində bioetikanın meydana gəlməsini şərtləndirən səbəblər, bu yeni elmi-praktik sintezin mahiyyəti və inkişafı haqqında bilgiləri nəzər-diqqətə çatdırmaq tədqiqatın əsas məqsədlərindəndir. Bioetika konsepsiyasının müasir cəmiyyət üçün əhəmiyyəti, xeyirxahlıq və mərhəmət ideologiyasının hər bir kəs üçün vacibliyi, təcrübi biologiya və biotibb sahəsində aparılan və heyrət doğuran fundamental tədqiqatlarda bioetik prinsip və normaların gözlənilməsinin zəruriliyi məsələləri ilkin olaraq fəlsəfə və etika təlimlərində əxlaqi normativ kimi diqqətə çatdırılmışdır.

Fəlsəfədə əxlaq, etika təlimlərinin ilk yaradıcıları, antik dövrün böyük mütəfəkkirləri – Sokrat, Hippokrat və Aristotel sayılır. Qədim yunanlar arasında böyük təbib Hippokratın adı da çox məşhur idi. Hippokrat tibb tarixində təbibliyin ilk etik kodeksini yaratmışdır. "Hippokratın andı" kimi şöhrət tapan bu tibbi kodeks müasir dövrdə də həkimlər üçün nümunəvi olan çox ciddi tezislər irəli sürmüşdür. Qədim dünyanın həm arxaik, həm də daha yaxın tarixlərində tibbə dair etik fikirlərdə üç əsas məqamla rastlaşırıq: bunlardan birincisi, həkimin xəstəyə münasibətində ədəb qaydaları; ikincisi, xəstəyə yardımın mənəvi borc olması; üçüncüsü, ictimai səhiyyənin sabitliyi naminə dövlət tərəfindən vətəndaşların sağlamlığına diqqət yetirilməsidir. Bizim eradan 1750 il əvvəl tərtib edilmiş Hammurapi Qanunlarında Şumer dövlətinin həkim və ya təbiblər üçün nəzərdə tutduğu iş müddəti və əmək haqqı haqqında reqlamentlər vardı. Qərbin tibbi

etikaya dair fikirlərinin əsasında isə, təbii ki, Hippokratın Həkim andı ( b.e.ə. 460-370 illər) durur. Həkim andının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, öz dövrünün mədəniyyətinin göstəricisi olan bu təlimat hüquqi xarakter daşımır, lakin bəzi hallarda özünü qanundan və ya hüquqdan üstün bilən həkim şəxsləri bəlli bir kodeksə riayət etməyə məcbur edir. Antik dövrlərdə qanunlar sadə vətəndaşlara tətbiq edilirdi, həkimlər isə dövlət və din xadimləri kimi əlahiddə kateqoriya sahibi idilər və onlara münasibətdə "toxunulmazlıq statusu" mövcud idi. Məhz bu mənada Hippokratın Həkim andı inqilabi dəyişiklik kimi dəyərləndirilməlidir, çünki o, həkimlərin xəstələrə münasibətini hüquqi olmasa da, professional və etik qanunlar çərçivəsinə yerləşdirə bilmişdir.

Həkim andı hər bir həkimin, tibb işçisinin davranış qaydalarını "Zərər vurma, mərhəmət göstər!" prinsipləri əsasında tənzimləməyə bir cəhddir. Həkimin *ethos*-u, onun xəstəyə şəfqətli münasibətidir və bu münasibətlərdə mənəviyyat bütün qanunlar və şübhələrdən üstündür. Lakin sonrakı dövrlərdə Sokrat, Platon və Aristotelin etik-fəlsəfi fikirlərinin evolyusiyası nəticəsində Hippokrat konsepsiyandakı subyektiv əxlaq kriterilərinin obyektiv həqiqətdən uzaq olduğu barədə müxtəlif mülahizələr yürüdülmüşdür. Buna baxmayaraq, Hippokratın andı bütün klassik mədəniyyət dövrü, o cümlədən Orta əsrlər üçün dəyişməz və kanonik olmaqda davam etmişdir. Hippokrat andının başqa mədəniyyətlərə də təsir göstərdiyini analoji formulaların yaranması ilə təsdiq etmək olar: VI əsrdə Suriyada Asəf bin Bərayahu andı, Misirdə Musa Məymunidin (1135-1204) Gündəlik həkim duaları, İranda Muhəmməd Hazinin (1770) Həkim vəzifələri kodeksləri buna misaldır.

Şərq mədəniyyətində mənəvi-əxlaqi aspektlər əsrlər boyu müdriklərin, mütəfəkkir-filosof və alimlərin, böyük poeziya və nəsr ustadlarının düşüncə və amallarında öz məxsusi yanaşma və təhlil formalarını tapmışdır. Şərqin etika təlimlərində xeyr və şər əxlaqı şüurun bir növ qiymətləndirici-normativ kateqoriyasına çevrilir. Etika və fəlsəfə, eləcə də bədii yaradıcılıq tarixində xeyr

və şərin izahatları birmənalı olmayıb, müxtəlif baxışlar (materialist, idealist, dini, naturalist, qedonik, evdomonik, utilitar və s.) mövqelərdən verilib, əsrdən əsrə, xalqdan xalqa, cəmiyyətdən cəmiyyətə dəyişilib, bir sıra hallarda isə bu intrepretasiyalar ziddiyətlərlə dolu olub.

"Yəhudilikdə tibbi və dini etika dilemması" adlanan birinci paraqrafda hal-hazırda üç əsas qolları - reformist, konservator və ortodoks cərəyanları ilə inkişaf edən iudaizmin, Bibliya (Tanaha), Talmud və ravvinlərin mühakimələrinə əsaslanan yəhudi qanunları toplusu Halakahın xəstə-həkim münasibətlərində aktiv və passiv yanaşmalar, tibbi və dini etika qanunlarının uzlaşması problemlərinə münasibəti araşdırılır. Yəhudi dininin əsas kitabları olan Tövrat və Talmudda tibbi göstərişlərin, sağlamlığa dair fikirlərin yer alması təkzibolunmazdır. Talmudda olan qanunların cəmi mənasını verən Halakah bütün müşkül tibbi etik vəziyyətlərin müzakirələrini keçmiş rəvayətlərlə əsaslandırır. Tibbi etika bu günə qədər yəhudi dünyagörüşündə Tövrat və Talmudun təməl prinsipləri ilə əlaqədardır. Yəhudilərin dünyəvi biliklərinin önündə tibbi sahə gedir. Həkimlik sənəti yəhudilikdə həmişə çox şərəfli sayılmış, tarix boyu yəhudi həkimləri saray təbibləri kimi məşhurlaşmışlar. Bu da doğrudur ki, Avropada IV əsrdən başlayaraq yəhudi həkimlərinə xristianları müalicə etmək qadağan edilmiş, yəhudi həkimlər daima mövcud olan və olmayan günahlarla ittiham olunmuşlar. Buna baxmayaraq, yəhudi həkimlərinin tibbə göstərdikləri xidmətlər bəşər sivilizasiyasının inkişafı üçün əvəzedilməz sayılmalıdır.

İudaizm, əslində müasir bioetikanı elm sahəsi və ya ictimai problem kimi qəbul etmir, hesab edir ki, bütün müşkül tibbi etik vəziyyətlərin həllini keçmiş rəvayətlərdə tapmaq olar. Məhz bu səbəbdən, tibbi etika bu günə qədər yəhudi dünyagörüşündə Tövrat və Talmudun təməl prinsipləri ilə əlaqəli qəbul edilir. Halakaha görə, həkim qəbuluna gələn xəstə artıq müalicə hüququna malikdir. Yəhudilik hər bir fərdin üzərinə üç vacib ehkam qoyur. Bunlar – kimsəni öldürmə, bütpərəst olma və zina etmə qadağalarıdır. İudaizmin bioetikanın aktual problemlərinə

münasibətin şərhi ilə yanaşı, tibbi və dini etikası mövzusuna eyni zamanda, bir sıra yəhudi qanun və adətləri – kaşrut, pesax, Yom-kipur və şabat haqqında məlumatlar da daxil edilmişdir.

Birinci fəslin "Dini etika və bioetika xristian personalizminin obyektivindən" adlanan ikinci paraqrafında qeyd olunur ki, xristianlıqda insan şəxsiyyətinin dəyəri – xristian personalizmi klassik dualizmin üzərindən təsdiqini tapır. Xristian personalizminə görə, təkcə ruh deyil, insanın özü də ruhi-cismani varlıq kimi ilahi yaradılışdır və Yaradan qarşısında həyatın qorunması üçün məsuliyyət daşıyır. Bundan başqa, bəşər günahlarını öz üzərinə götürən Məsihin rizası xatirinə, hər bir insan, özəlliklə ehtiyacı olan insan Onun sevgi obyektidir və buna görə də Qiyamət günündə insana edilən hər bir zülm üçün "Mənə (İsa Məsihə) edilmiş zülm" misalındakı kimi cəza vardır. Məhz belə bir personalist və tövbəkar dünyagörüşü xristian dünyagörüşünə görə, din qardaşlarına yardım etmək – həkimin ən önəmli vəzifəsi vicdan borcudur.

Bioetikanın aktual problemlərinə ən həssas yanaşan və qısqanclıqla məzhəbi postulatlarını qorumağa çalışan dini cərəyan – katolisizmdir. Xristian dini - ələlxüsus katolik və pravoslav kilsələri bu sahədə geniş nəzəri tendensiyalarla çıxış edirlər. Müasir dönəmdə katolik kilsəsi doğumun idarəedilməsi, sterilizasiya, abortun qanuniləşdirilməsi, gen mühəndisliyi, süni mayalanma, orqan və hüceyrə nəqli, evtanaziya, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sanitar-epidemioloji xidmətlərin yaradılması məsələləri ətrafında aktiv şəkildə müzakirələr aparır və qərarlar qəbul edir. Əgər bütün postulatları ümumiləşdirsək, o zaman katolik kilsəsinin bioetikaya münasibətini belə ifadə edə bilərik: xristian əxlaqı etikaya utilarist yanaşmanın, azadlığın absolyutluğunun və naturalist sosiobiologiyanın əleyhinədir; İnsanın fiziki həyatı müqəddəs bir dəyərdir, buna görə də evtanaziya, abort, intihar və digər həyata qəsdetmə halları qəbuledilməzdir.

Pravoslav əqidəsi katolisizmin praktik və uyuşqan məsləhət vericiliyindən, eləcə də protestansizmin avtonom

(muxtariyyətçi) etika tərəfdarlığından fərqlənir Buna görə də ortodoksal pravoslavlıq qeyri-liberallığına görə başqa xristian cərəyanları və dünyəvilər tərəfindən tənqidə məruz qalır. Pravoslavlıq biotibbi texnologiyaların yeni reallığını və müasir əxlaqi münasibətləri qəbul etmir, ona uyğunlaşmır, yalnız əsas ontoloji təmayülün təyin edilməsi lehinə çıxışlar edir. Başqa xristian cərəyanlarına qarşı daima tənqidi mövqedə olan pravoslavlıq özünün mənəvi antropologiya fərqliliyini iki əsas mövqeyində görür. Birincisi, antropologiyanın təməli məsələsidir. Katolisizm üçün bu təməl gerçəklikdirsə, pravoslavlar bunun özünütanıma – Tanrını, azadlığı, əxlaqı, məhəbbəti, gözəlliyi tanıma olduğunu iddia edirlər. İkinci cəhət, insanın İlahi Varlıq daşıyıcısı olmasındadır. Bu təfəkkürdə Allaha bənzərlik ( богообразие ) mövcud olduğu üçün, abort və evtanaziya kimi hallar Tanrıya qəsd qismində olan cinayətlərdir.

Başqa bir xristian cərəyanı olan Protestant etikasının təməli – məsuliyyət anlayışıdır. Öz məsuliyyətini dərk edən şəxs Tanrının sözünü və ilahi vəzifəsini anlayan, eləcə də Müqəddəs Kitablara etiqad edən şəxsdir. Protestant anlayışına görə, məsuliyyət yaxşı və pis əməllərlə heç bir əlaqəsi olmayan bir vəzifədir, o sadəcə tələb olunan məqama yetişmək üçün axtarış, səy və hərəkətin bir formasıdır. Eyni zamanda, belə bir məsuliyyət şüurlu seçim və məntiqi təfsirlə əldə edilir. Protestantlıqda kilsə aparıcı və həlledici rol oynamır, onun absolyut hakimiyyəti və doqmatik qərarları olmur. Hərçənd ki, etiqad baxımından doqmalar əlbəttə ki, vardır, lakin etik ehkamlar yaratmaq protestant kilsəsinin funksiyası deyildir.

Üçüncü paraqraf “Qeyri-səmavi inancların bioetika məsələlərinə fəlsəfi baxışları” problemlərinə həsr olunmuşdur. Baxmayaraq ki, Uzaq Şərq fəlsəfəsində etik təlimlərə və təbabətə dair çoxsaylı ədəbiyyat mövcuddur, lakin müasir biotexnologiyalara və tibbi müdaxilələrə münasibətə aid konkret mənbələr azlıq təşkil edir. Bu baxımdan əlimizdə olan informativ materiallar çərçivəsində induizmin, konfusianlığın, taoizmin və

buddizm fəlsəfi görüşlərinin təməl əxlaqi və tibbi etikasında bioetika problemlərinin əksini ekskurs şəklində izləyə bilərik.

XX-XXI əsrin siyasi fəlsəfəsinə çevrilmiş sekulyarizm ideologiyasına dair fikirlər "Qloballaşma və qütbləşmə dönəmində dünyəviliyin rolu" adlı dördüncü paraqrafda şərh olunur. Bu gün dünyəvilik və ya sekulyarizm adı altında dini-mədəni-əxlaqi dəyərlərin süqutu naminə geniş ideoloji mübarizə aparılır. Bəzən bu mübarizəni köhnəliklə yeniliyin, retroqradlıqla novatorluğun mübarizəsi kimi qələmə verməyə çalışsalar da, məqsəd birmənalı şəkildə gələcək nəslin mənəvi və fiziki deqradasiyasına nail olmaq, zombiləşdirilmiş bir cəmiyyət yaratmaqdır.

Sekulyarizm üçün müxtəlif təməl prinsiplər deyilmişdir. Qısa şəkildə onların üçünə - sientizm, rasionalizm və humanizmə işarə edilir və İslamın bu məsələyə münasibəti şərh edilir. Sientizm, yəni, həyatın bütün sahələrində elmin rolunun mütləqləşdirilməsi sekulyarizmin təməl prinsiplərindən biridir. Sekulyarizmin digər bir təməl prinsipi rasionalizmdir, yəni, insanın ehtiyaclarını ödəməkdə ağlın əsas götürülməsidir. Müxtəlif məktəbləri özündə birləşdirən humanizmin əsas məğzini isə insanı hər şeyin meyarı bilmək təşkil edir. Humanizm təlimlərinə görə, insan öz həyatını qurmaqda dini təlimlərdən istifadə etməməli, yalnız özünə arxalanmalıdır. Beləliklə, humanizmdə din insanın dünyəvi həyatından kənarlaşdırılır və dinin dünyadan, eləcə də sosial-ictimai prosesdən ayrılması prosesi baş verir.

İslam bu prinsipləri və onları nizamlayan hüququ, yəni sekulyar hüququ qəbul etmir və təəssüf ki, bu tərs-mütənasiblik fikir ayrılığından çıxaraq qütbləşməni yaradan qlobal problemə çevrilməkdədir. Sekulyarizmlə bağlı sadalanan fikirləri müasir elm sahəsi olan bioetikaya şamil etsək o zaman belə demək olar ki, sekulyar bioetika dedikdə boietika elminin tədqiq etdiyi müxtəlif sahələrin, o cümlədən tibb sahəsinin dinlə, xüsusilə İslam dini ilə uzlaşmaması, həmçinin bu sahələrdə qazanılan elmi nailiyyətlərin tətbiqi zamanı İslam şəriətinin təlim və prinsiplərinin nəzərə alınmaması başa düşülür. Özəlliklə, müasir

cəmiyyətlərdə mənəvi aşınmanın artmasına və ailə dəyərlərinin deqradasiyasına səbəb olan cinsi həyat problemlərinin həlli zamanı sekulyar hüqucun mənəviyyatı üstələməsi narahatlıq doğuran disbalans vəziyyətin göstəricisidir.

**İkinci Fəsil** "İslam və Bioetika: İslamın əsas qaynaqlarında əxlaqi-teoloji mənbələr" adlanır və dörd paraqrafdan ibarətdir. İslam mədəniyyəti və İslam dini etikanı çox yüksəkliklərə qaldırır, insanların yaşam tərzinin bir sıra vacib prinsip və qaydalarını irəli sürür və təbliğ edir. Hər şeydən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, İslamın bioetikaya münasibəti – onun insana münasibəti ilə birbaşa əlaqəlidir. Dünya dinləri içərisində İslamın özəlliyi ondan ibarətdir ki, o insanın şəxsiyyətini, ləyaqətini, hüquqlarını, xüsusilə qadın hüquqlarını şəriət qaydaları əsasında təmin edir və qoruyur. Bu preroqativliyə əsasən, İslamın bioetika problemlərinə münasibətində insan hüquqları konsepsiyasının bütün incəlikləri mütləq nəzərə çarpır və düzgün elmi şərhini tələb edir. Ayrıca qeyd olunmalıdır ki, bioetikanın müasir cəmiyyətin qarşısına çıxardığı problemli sualların cavabı İslam təfəkkürünə görə məhz Qur`ani-Kərim və Sünnədə əksini tapmışdır. İslamda bioetika nəzəriyyəsinin təkamülünü, ilk növbədə, dinimizin əsasları sayılan Qurani-Kərim və Sünnədə insana verilən dəyərin mahiyyəti, daha sonra isə müsəlman tibbinin mərhələləri və inkişafı ilə əlaqələndirmək lazımdır.

Təbii ki, təkcə müsəlman təbabətinin nailiyyətləri əsasında İslam dünyasında bioetik fikrin inkişafına dair mülahizələr söyləmək yetərli olmaz. Burada mütləq şəkildə müsəlman cəmiyyətlərində əxlaqın, hüququn və şəriətin vəhdətindən yaranan kompleks vəziyyəti araşdırmaq lazımdır. Ayrıca nəzərə almaq lazımdır ki, İslamın yayıldığı ərazilərdə iqlim və etnik müxtəlifliyi, adət və ənənələr rəngarəngliyi, məzhəb və təriqət fərqliliyi mövzunun hüdudlarını çox genişləndirə bilər. Buna görə də, bu tədqiqatın məqsəd və nəticələrini nəzərə alaraq, qarşımıza qoyduğumuz vəzifələrin həlli ilə bağlı müxtəlif tendensiyaların araşdırılması zamanı mövcud faktların müqayisəli təhlili,

nəticələrin analizi və ümumiləşdirilməsi kimi ümumən qəbul edilmiş və təsbit olunmuş elmi metodologiyanın dialektika qanunlarından, induktiv və deduktiv məntiqi idrak metodlarından istifadə edilmişdir. Zənnimizcə, bu konseptual yanaşım belə bir geniş mövzunun şərhi üçün ən münasib vasitədir.

Bu fəslin birinci paraqrafında "Qur-ani-Kərimdə insana və təbiətə teoloji və etik yanaşmalar" araşdırılır. Klassik müsəlman mədəniyyətində müsəlman etikası - İslam əxlaqı kimi qəbul edilir, Quran və Sünnə bütövlükdə etik problemlərin daşıyıcısı hesab olunur. Biz müqəddəs Kitabımızda müasir dövrümüzdə aktual olan tibbi və əxlaqi problemlərin şərhinə dair onlarla ayəyə rast gəldik və onların mahiyyətinin açıqlanmasını olduqca vacib saydıq. Məsələn, insanın yaradılışı, insan həyatının dəyəri, insanın nəsəbi, əxlaqı, nəfsi, zinası, xətası və ölümü, evtanaziya, intihar, abort, homoseksualizm və digər bioetikanın məşğul olduğu sahələrə dair Quranda yetərincə ilahi kəlam vardır. Digər maraqlı məqam da ondan ibarətdir ki, Qurani-Kərim proqressiv şəkildə müsəlmanları elmə və biliklənməyə təşviq edir, cəmiyyətin xeyrinə olan müsbət yeniliklərdə öncül olmağı təqdir edir. Bu mənada, İslamı və Qurani-Kərimi doqmatik adlandıranların böyük yanlışı vardır.

İslam etikasının əsas prinsiplərini anlamaq üçün Qurani-Kərimdə insan barədə verilən hökm və tövsiyələrin təhlili olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki Müqəddəs kitabda şərh edilən sosial-iqtisadi və mənəvi həyat, habelə adət-ənənələr, davranış qaydalarının səciyyəvi və əxlaqi tələbləri nəinki İslam dininə riayət edənlərə, ümumilikdə bütün insanlara ünvanlanmışdır. İnsanın əməl və hərəkətləri barədə günah, halal və haram konsepsiyası baxımından Qurani-Kərimdən ayələr gətirməyimiz əbəs yerə deyildir. Çünki bioetika elminin qaldırdığı məsələlərin həlli insanlardan müəyyən əməli fəaliyyət zamanı düzgün mənəvi-əxlaqi təməllərə əsaslanmağı tələb edir. Bu əməli fəaliyyətlər zamanı Uca Allahın insanlara yasaq və haram etdiyi məqamlardan istifadə edilməsi müsəlman dünyasında bu gün ən çox narahatlıq yaradan problemlərdəndir. Bu kimi çətin və məsuliyyətli sualları

cavablandırmaq bioetikanın qaldırdığı məsələlərin dini-etik kontekstdən araşdırılmasını zəruri edir.

İkinci paraqraf "Səhih Sünnədə və qüdsi hədislərdə etik problemlərin teoloji şərhi"nə həsr olunmuşdur. İslam alimləri Sünnənin İslam fiqhində Qurani-Kərimdən sonra ikinci mənbə olması barəsində ittifaq ediblər. Peyğəmbərin dövründə yaşamış səhabələr tərəfindən çatdırılan hədislərdə Rəsulullahın sözləri, hərəkətləri, davranışı, hər hansı işə bəraət qazandırması, icazə verməsi və s. barədə məlumatlar verilir. Bu gün bioetika elminin qlobal səviyyədə toxunduğu problemlərin kökündə dayanan əksər məsələlər vaxtı ilə Rəsulullahın diqqətindən yayınmamış və onların barəsində qiymətli kəlamlar söyləmişdir. Onlardan mövzuya uyğun olaraq bəzi qüdsi hədisləri dissertasiya işində nəzər-diqqətinizə çatdırır və qeyd edirik ki, keçmiş üləmalar və müasir fəqihlər bioetkanın mübahisəli problemlərinin həllində mütləq şəkildə bu mənbələrə istinad edirlər.

Günümüzdə bioetika ilə bağlı problemləri işıqlandırarkən Sünnəyə müraciət olunması həmin problemlərin həlli baxımından İslam fəqihlərinin və alimlərinin seçdiyi düzgün yol hesab edilməlidir. Çünki həm tibbi-deontoloji problemlərin araşdırılmasında, həm də biotexnoloji nailiyyyətlərin uzlaşdırılmasında dini-fəlsəfi və etik postulatları deduktiv metodlarla təhlil etmək üçün Sünnə təməl mənbələrdən biridir.

Üçüncü paraqraf "İslam bioetikasında ekologiya və intellektual innovasiyalara münasibət" adlanır və müasir dövrdə cəmiyyətimizdə, planetimizdə baş verən qlobal ekoloji problemlərin həlli yollarını, perspektiv təhlükələrini araşdırmaq məqsədi daşıyır. Getdikcə artmaqda olan ekoloji fəlakətlər və nüvə terrorizmi təhlükəsi qarşısında yeni, dünyəvi və humanist elmi nəzəriyyələrə və təcrübələrə bəşəriyyətin böyük ehtiyacı vardır. Belə bir elmin fundamental əsaslarını müqəddəs Qurani-Kərimdə və hədisi-şəriflərdə hər zaman tapmaq mümkündür. Müsəlman mədəniyyəti Allah-taalanın bütün məxluqatına, o cümlədən təbiətə ehtiram hissini daima təbliğ etmişdir. İslamın ekologiyaya və ətraf mühit problemlərinə münasibətinin bir neçə

konkret aspekti mövcuddur ki, bu müddəaların da hər biri özünün nəzəri mənbəyini Qurani-Kərimdə, təcrübi xassələrini isə Peyğəmbərin hədislərində real şəkildə büruzə verməkdədir. Hər şeydən əvvəl, bütün bizi əhatə edən aləm və ekosistem Allahın yaratdığı və kainatın əşrəfi adlandırdığı insan üçündür. Qurani-Kərimdə insan üçün yaradılmış nemətlər içərisində - su, hava, bitkilər aləmi, torpaq, heyvanlar və quşlar əlahiddə substant şəklində araşdırılır və təqdim edilir.

Bu gün bioetika elmi-texniki, yeni texnologiyalar və onların səhiyyədə, ərzaq sənayesində və kənd təsərrüfatında tətbiqi, biotibbi tədqiqatlar, dərman preparatlarının sınaqdan keçirilməsi, həkim-pasiyent münasibətləri praktikası və digər yeniliklərlə bağlı olan fəlsəfi, etik və hüquqi problemləri əhatə etməklə yanaşı, insanlar və heyvanlar üzərində aparılan elmi və biotexnoloji eksperimentlərin etik və hüquqi aspektlərini, gen mühəndisliyi, süni intellekt, informasiya texnologiyaları, kompüterləşmə, robotlaşma kimi sahələrin fəlsəfi, etik və sosioloji xarakteri ilə bağlı məsələləri də müzakirə edir və öyrənir.

Süni intellekt dedikdə, insan məntiqi ilə işləyən texniki sistemlərin yaradılması sahəsində aparılan elmi araşdırmalar sistemi nəzərdə tutulur. Hazırda süni intellekt sahəsində əldə edilmiş uğurlar insanın daha nələrə qadir olması sualını görünməmiş dərəcədə aktuallaşdırır. Bu problematikanın fövqündə duran Fəlsəfə insana gündəlik problemlərə tarixi perspektivlər nöqteyi-nəzərindən baxmağa və müvafiq intellektual potensiala əsaslanmağa kömək edir. Fəlsəfi təfəkkür insanlara biologiya, genetika, informatika, hüquq, iqtisadiyyat, politologiya və digər sahələrdə əldə edilmiş bilikləri hamı üçün anlaşıqlı dildə ümumiləşdirməyə və şərh etməyə imkan yaradır. Fəlsəfə bu biliklər arasından bilavasitə insana aid olan mahiyyət, prinsip və normaları, eləcə də ədalət, sülh, etika və mənəviyyat məsələlərini dəyərləndirməyə və təhlil etməyə kömək edir.

Dördüncü paraqraf "İslam bioetikasının cinsi həyat konsepsiyası: İslam baxımından cinsi sapmalar" adlanır.İslam insanın ictimai və mənəvi həyatını hərtərəfli əhatə etdiyi kimi,

cinsi həyatını da kənarda qoymur, qoruyucu və istiqamətləndirici qaydaları ilə onu da ibadət çərçivəsinə daxil edir. İslamın cinsi həyatı tənzimləyən qaydalarının böyük əksəriyyəti yerinə yetirilməli olan əmrlər "fərz" və uzaq durulması lazım olan qadağalar "haram" formasında ifadə olunur. Məhz buna görə də həmin ilahi əmr və qadağaların müəyyən etdiyi çərçivə daxilində cinsi təlim-tərbiyə vacib bir məsələdir. Eyni zamanda, bu bölümdə "Cinsi sapmalar islami nöqteyi-nəzərdən" araşdırılarkən homoseksuallıq və lesbiyanlıq kimi cinsəl fərqliliyin mahiyyəti, müsəlman etik görüşlərində və fiqhi müddəalarda yeri nəzərdən keçirilir.

**Üçüncü Fəsil** "Qloballaşma dövründə bioetika problemləri haqqında müsəlman fiqh məktəbinin mövqeyi" adlanır və özünün çoxşaxəli mahiyyətinə görə dissertasiya işinin əsas məna yükünü daşıyır. İslam fiqhinin müasir dövrdə yaranan sekulyar bioetika problemlərinə münasibətini istislah, rəy, qiyas və ictihad baxımından əlahiddə şəkildə şərh etmək – müxtəlif İslam məzhəbləri və cərəyanlarının populyar əxlaq məsələlərinə münasibətini sərgiləmək məqsədi daşıyır. Biotibbi texnologiyaların yaratdığı yeni etik problemlərin həlli üçün əsrimizin müsəlman hüquqşünasları və fiqh alimləri mütəmadi görüşlər keçirir, müəyyən hökm və qərarlar hazırlayırlar. Bu hökm və qərarların əhatə və təsir dairəsi barədə mülahizələr Azərbaycan müsəlmanları üçün də böyük maraq kəsb edir.

Müasir dövrün sekulyar problemlərindən olan "Klonlaşdırma" haqqında İslam alimlərinin fikirləri dissertasiyanın üçüncü fəslinin birinci paraqrafında yarımparaqraf şəklində yer alır. Klonlaşdırma yolu ilə bütöv bir orqanizmin alınması müasir elmi-tərəqqinin son nailiyyəti olsa da 1400 il əvvəl nazil edilmiş Qurani-Kərimdə bu məsələyə dair dəlillər var. Klonlaşdırmaya şəriət ehkamları prizmasından baxdıqda qeyd etmək lazımdır ki, bu yanaşma günümüzdə müxtəlif aspektlərin ortaq məxrəci şəklindədir. Belə ki, əksər İslam alimləri ittifaq edirlər ki, klonlaşdırma Allah-taalanın yaratdığı xilqətdə, yəni canlı varlıqda dəyişiklik etmək, həmçinin bu canlı varlığın fitrəti

ilə oynamaq mənasına gəldiyindən dini baxımdan haram və yolverilməzdir. Bəzi alimlər isə İslamın elmə yüksək diqqət və dəyər verdiyi mövqedən çıxış edərək dinin qəti qadağa qoyduğu, yəni haram saydığı məsələlər xaricində və bir sıra müəyyən şərtlər çərçivəsində yalnız heyvanların klonlaşdırılmasına icazə vermişlər.

Müasir dövrdə Avropa Şurasının üzvü olan 43 dövlətdən 24-ü, o cümlədən Azərbaycan Respublikası 12 yanvar 1998-ci ildə insanın klonlaşdırılması ilə bağlı tədqiqatlar aparılmasını qadağan edən protokol imzalamışdır. BMT isə 19 fevral 2005-ci il tarixdə klonlaşdırmanın bütün variantlarını qadağan edən qanunvericilik aktı qəbul etmiş və hesab etmişdir ki, bu təcrübələr insanın ləyaqətinə, onun həyatının müdafiə olunmasına ziddir.

Mübahisəli məsələlərindən biri də ikinci paraqrafda şərh edilən "Evtanaziya, İntihar və Fədakartlıq" arasındakı fərqli görüşlərin müzakirəsi ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələyə münasibət heç də birmənalı deyil. Belə ki, ağır xəstələrin bu üsulla ölməsinin lehinə və əleyhinə olan insanların sayı kifayət qədərdir. Bəziləri evtanaziyanın intihardan fərqlənmədiyini desə də, təəssüf ki, kəskin ağrılardan əziyyət çəkərək yaxınlarına və özünə əzab verməkdənsə, ölümü özü üçün üstün tutan şəxslər də vardır və bir çox hallarda intihara bəraət qazandırmaq cəhdləri də mövcuddur.

Evtanaziya ağır, sağalmaz vəziyyətdə olan xəstələrin öz istəyi və ya yaxınlarının istəyi ilə həyatlarına son qoyulmasıdır və Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin 29.12.2011-ci il tarixli 137 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş "Həkimlərin etik davraniş qaydaları"nda qadağan edilib. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycanın birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktorluğu mövzusu bilavasitə evtanaziyanın problemlərinə həsr olunmuşdur. Çox təqdirəlayiq haldır ki, f.f.d. M. Əliyeva evtanaziyanı fəlsəfi-etik aspektdən araşdıraraq

problemin mahiyyətində dini əxlaq kontekstinin olduğunu vurğulamışdır[6] .

Mövzu daima aktual və gündəmdədir, eyni zamanda intiharlar statistikası da narahatedici məqamlardan sayılır. İntihar şəxsin hissi, psixi və ya sosial səbəblərin təsiri ilə öz həyatına son qoyması kimi qiymətləndirilir. İntiharın səbəbləri kimi daha çox cinsi təcavüz, aşağı sosial-iqtisadi vəziyyət, ata-ana münaqişələri, ixtilaf, imiqrasiya, psixi pozuntular, şiddətə məruzluq və şüur pozuntuları göstərilir. Lakin istənilən halda intihar qarşısı alına biləcək ölüm səbəbidir. İslam dini həyata ilahi qüdsiyyət verdiyi üçün, qeyri-islami cəmiyyətlərdə adi hal kimi qəbul edilən intihar müsəlmançılıqda bütün növləri ilə qəti haramdır. Lakin bəzi müasir İslam fəqihləri müharibə, kəşfiyyat vaxtı əsir düşüb ağır işgəncələrə dözməyərək, Vətənin, dövlətin, ordunun sirrini verməmək, minlərlə insanın həyatını təhlükəyə məruz qoymamaq naminə özünə qəsd edən əsgərin intiharını təqdir etməsələr də, hər halda onu caiz bilirlər. Bu mənada fədakarlıq və intihar fərqli anlayışlardır. Belə ki, döyüşlərdə, xalqa, millətə, cəmiyyətə aid bir iş uğrunda fədakarlıq göstərərək özünü təhlükəyə atmaq, canını fəda etmək intihar deyildir.

Üçüncü paraqraf "Süni mayalanma" adı altında həyata keçirilən müasir tibbi əməliyyatlara dair müxtəlif İslam məzhəblərinin və müasir fiqh alimlərinin fərqli görüşlərinin sərgilənməsinə həsr edilmişdir və bir sıra hallarda məzhəb üləmalarının görüşlərindəki fərqliliyi tədqiq edir. Tibb elmi sahəsindəki nailiyyətlərin artması nəticəsində meydana gəlmiş yeni mövzulardan biri də süni mayalanmadır. Qeyd etmək lazımdır ki, süni mayalanma mövzusu çox geniş, dərin və mübahisəli olduğu üçün bu bəhsdə onu əhatəli və ətraflı şəkildə işıqlandırmağa cəhd edilir. Bu mövzu sekulyar bioetikanın, xüsusilə də müsəlman bioetikasının maraq dairəsində olduğu üçün onu üç mərhələdə araşdırmaq qərara alınmışdır.

---

[6] Алиева М.А. Эвтаназия и проблема гуманности в медицине // Автореф. дис. кандидата философских наук. – Баку, 2005. -25 с

Süni mayalanma problemi yarandığı gündən bəri İslam fəqihlərinin mübahisə və müzakirə mövzusudur. Əvvəllər bəzi tanınmış şiə fəqihləri bu işin yolverilməz olduğunu bildirmişlər. Hazırkı dövrdə isə fəqihlərin böyük əksəriyyəti onun caiz (halal) olduğunu bildirirlər. Süni mayalanma ilə əlaqədar İslam Fiqh Akademiyası bir neçə qərar vermişdir. İslam Konfransı Təşkilatına (indiki İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı) bağlı olan İslam Fiqh Akademiyası 25-28 yanvar 1981-ci ildə Səudiyyə Ərəbistanında toplanan III İslam Ölkələri Dövlət və Hökumət başçıları zirvəsində verilmiş qərar əsasında qurulmuşdur. Mərkəzi Ciddə şəhərində olan bu qurumun məqsədi İslam hüququ sahəsində işlərə yardım etmək və müasir dövrdə ortaya çıxan problemlərə İslam qanunvericiliyinə uyğun həll tapmaqdır.

Bu aktual mövzunun davamı olaraq dördüncü paraqrafda müsəlman fəqihlərinin "Abort" mövzusuna münasibəti şərh edilir. Abort ananın və ya başqasının maddi-mənəvi təhriki və fiziki müdaxiləsi ilə dölün ana rəhnindən çıxarılaraq öldürülməsidir. Müasir tibbin inkişafından əvvəl ibtidai üsullarla reallaşdırılan döl cinayəti günümüzdə daha müasir şəraitdə və texniki üsullarla həkimlər tərəfindən həyata keçirilir. Halbuki Allah-taala müqəddəs Qurani-Kərimdə buyurur: ***"Allah haqsız yerə canı öldürməyi haram buyurmuşdur!"*** [Isra, 33].Qeyd etmək lazımdır ki, abortun hökmü barədə İslamın müxtəlif məzhəb alimləri söz açıblar, məsələni ətraflı şəkildə və fərqli surətlərdə müzakirə ediblər. Ümmətin bütün alimləri ittifaq ediblər ki, ana bətnindəki uşağa ruhüfürüldükdən sonra onu abort etdirmək haram və cinayətdir. Bu məsələdə bildiyimiz qədəri ilə heç bir alim ixtilaf etməyibdir. Qeyd etmək istərdik ki, müsəlman ölkələrində ailənin planlaşdırılması problemi təqribən 1960-cı ildən sonra ortaya çıxmışdır. Müsəlman alimləri ailə planlaşdırılması proqramını prinsipcə qəbul edirlər, lakin bu proqramın nəslin məhdudlaşdırılmasını, uşağın ana bətnində ikən salınmasını, yaxud şəriətin caiz saymadığı hər hansı bir yolla həyata keçirilməsini məqbul hesab etmirlər. Son bir neçə onillik ərzində müxtəlif müsəlman ölkələrində analığın mühafizə edilməsi mövzularında keçirilən elmi konfrans və simpoziumlarda

ailənin planlaşdırılması daha çox əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılması, gənc nəslin mənəvi tərbiyəsinin güçləndirilməsi, ailə-nikah münasibətlərinin mədəni səviyyədə qurulması ilə əlaqələndirilir, əhali artımının qarşısının süni yolla alınması isə yolverilməz hesab edilir. Beşinci paraqraf müasir tibbi problemlərdən olan "Orqan və hüceyrə transpalntasiyası" mövzusuna həsr olunmuşdur. Transplantasiya insan həyatının xilas edilməsi və sağlamlığının bərpası üçün cərrahiyyə əməliyyatı aparmaqla xəstədə olmayan, yaxud zədələnən orqan və ya hüceyrələrin donorun və ya insan meyitinin orqan və ya hüceyrələri ilə əvəz edilməsidir. İslam hüququna görə, orqan və hüceyrə transplantasiyasının caiz olmadığı, caiz olduğu və şərti-caiz olduğu görüşlər vardır. Nəqlin dini baxımdan təqdirəlayiq olması bir sıra şərtlərə bağlıdır. İslam Fiqh Akademiyası insan həyatının xilasına doğru yönələn, eyni zamanda, bu istiqamətdə ciddi mübahisələrə səbəb olan orqan və hüceyrə nəqli mövzusu üzərində ciddi araşdırmalar aparmış və bu barədə müvafiq qərarlar vermişdir. Xülasə olaraq orqan və hüceyrə nəqlini caiz olma baxımından belə ümumiləşdirmək olar: "*Nəqlin heç bir şəkildə edilə bilməyəcəyini ifadə edənlərin fikirləri qatı, istifadə etdikləri dəlillər isə kifayətsiz görünməkdədir. Bununla yanaşı, nəqlə mütləq mənada caiz demək də cəsarət tələb edən bir məsələdir. Problemlərə həll axtarılarkən sadəcə həmin günün şərtləri deyil, eyni zamanda, gələcəkdə baş verə biləcək vəziyyətlərin də göz önünə gətirilməsi vacibdir. Bu baxımdan, həkimlər bu gün nəqlə mütləq icazə verdikləri təqdirdə nəql üzərində işləyərək transplantasiyanın inkişafında irəliləyiş etsələr də, bunun xaricində yeni alternativlər gündəmə gələcək və müxtəlif problemlər yaranacaqdır. Məsələyə dövrümüzdəki tibbi irəliləyiş nöqteyi-nəzərindən yanaşdıqda, bu gün üçün transplantasiya yeganə həll kimi görünməkdədir. Deməli, orqan və hüceyrə nəqli şərti-caiz şərtlərinə uyğun olaraq məqbul bir həll ola bilər"*[7].

[7] Haylamaz R. Islam Hukukuna Göre Orqan ve Doku Nakli / İzmir: Işık yayınları, -1993,-s.129

Azərbaycanda "İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası haqqında" Dövlət Qanunu 1999-cu ildə qəbul edilmiş və AR Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmışdır. Preambluasına əsasən, bu Qanun müasir elmi nailiyyətlərə və tibbi təcrübəyə əsaslanaraq insan orqan və toxumalarının transplantasiyası (köçürülməsi) ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir. 2018-ci ildən etibarən Azərbaycanda orqan köçürülməsi ilə bağlı Milli Məclis tərəfindən yeni qaydalar hazırlanmağa başlanıb. Bu qaydalar Milli Məclisin Səhiyyə Komitəsində orqan nəqlinin genişləndirilməsi ilə bağlı iclasda müzakirəyə çıxarılıb və 2020-ci ilin noyabr ayında MM sözügedən Qanunu qəbul edib.

Altıncı paraqrafda "Bəzi biotexnoloji innovasiyaların yaratdığı etik problemlər" araşdırılır. Demək olar ki, bütün biotexnoloji yeniliklər ictimaiyyət tərəfindən etik baxımdan bəyənilməmiş, böyük mübahisələrə və müzakirələrə səbəb olmuşdur. Buna baxmayaraq, texnoloji yeniliklər artmaqda davam edir və cəmiyyəti yeni-yeni problemlər və dilemmalar qarşısında qoyur. Biz bu problemlərin ən önəmlilərinin üzərində dayanmaq istərdik. Orqanların həyat fəaliyyətinin mühafizəsi sənayesi bu gün tibbi innovasiyaların müəllifi və bütün dünyaya ixracatçısıdır. Dünənə qədər müalicəsi imkansız sayılan xəstələrin əksəriyyəti bu sənaye tərəfindən təklif olunan metodlar vasitəsilə müəyyən müddətlik yaşama imkanı qazanmış olurlar. Ürək-damar sistemi əməliyyatlarında defibrillyasiya, ventikulyar, respirator yardım, ürəyin monitorinqi və stimulyasiyası, mübadilə proseslərinin requlyasiyası, dializ, infeksion xəstəliklərin profilaktikası kimi metodlar müxtəlif dərəcəli ciddi xəstəliklərdən əziyyət çəkən insanlara böyük yardım edirlər.

Müasir dönəmdə tibbin inkişafı sayəsində bir sıra anadangəlmə qüsurlu uşaqların yaşaması mümkün olmuşdur. Bunlar hidrosefaliya tipli nevroloji qüsurlar, mielomeninqoseliya, bifid kürəyi xəstələridir ki, yaxın keçmişimizə qədər sağalmaz və ölümə məhkum körpələr sayılırdılar. Erkən postnatal

diaqnostikanın yaranmasından sonra yeni postnatal evtanaziyanın da mümkünlüyü bir problem kimi ortaya qoyulmuşdur.

İkinci Dünya müharibəsi zamanı qanköçürmə, qanın separasiyası və qanəvəzləyicilər sahəsində uğurlu inkişaf əldə edilmiş, bu nailiyyətlər tibbin tərəqqisinə ciddi yardım etmişdir. Əslində bunu etik problem saymaq olmaz, lakin son dövrün bəlası olan QİÇS-in epidemiyası sayəsində mövzu başqa çalarlar almağa başlamışdır. Məlumdur ki, plastik əməliyyat insan bədənində meydana gələn bir dəyişikliyi düzəltmək və ya mövcud olan şəkli dəyişdirmək məqsədilə edilən müdaxilə şəklidir ki, edilmə məqsədinə görə İslam fiqhində hökmü dəyişir. İslam təfəkkürünə və mental düşüncəsinə görə, özünü cavan göstərmək və ya zahiri görünüşünü dəyişmək üçün cərrahi əməliyyata getmək dinimizə görə doğru deyildir. Həmçinin, müasir şəri hökmlərə görə, bədənə vurulan döymə dəstəmaz və qüslə mane olmamalıdır.

“Şüur manipulyasiyaları və Overton pəncərəsi” adlanan yeddinci paraqrafda səslənən əsas fikir ondan ibarətdir ki, bu gün qarşımızda duran qlobal problemlərin hər biri İlahi mənbəyə müraciəti bir daha təsdiqləyir: bioetik pozuntular - demoqrafik partlayışa, istehsal sahələrinin azalması - aclıq və enerji böhranına, enerji resursları axtarışları - ekoloji fəlakətlərə, mənəvi dəyərlərin devalvasiyası – ailə institutunun dağılmasına gətirib çıxaracaqdır. Dünya çox sürətlə dəyişir, milli-mənəvi dəyərlərin deqradasiyası fonunda ciddi əxlaqi pozuntular həyat normasına çevrilir. Artıq eyni cinsdən olan şəxslərin nikahına və onların övladlığa uşaq götürmələrinə, abortlara və sterilizasiyaya, evtanaziyaya və surroqat analığa icazə vermiş Avropa, indi də insest və pedofiliya kimi başqa iyrəncliklərin leqallaşdırılmasına başlayıb. Belə şüur manipulyasiyalarının işləmə mexanizmini amerikalı elektrik mühəndisi, hüquqşünas, Makinak İctimai Siyasət Mərkəzinin vitse-prezidenti Cozef Overton açıqlayıb. Cozef Overtonun şərəfinə "Overton pəncərəsi" və ya "Overtonun imkanlar pəncərəsi" adlandırılan nəzəriyyəyə əsasən, cəmiyyətdə istənilən ideya üçün imkanlar pəncərəsi mövcuddur. Bu pəncərə

çərçivəsində istənilən nəzəriyyə geniş müzakirə, dəstək, təbliğat, nəhayət, qanunvericiliklə təsdiqlənmək imkanına malikdir. "Beynəlxalq bioetka mərkəzlərinin fəaliyyət dairələri və təcrübə metodları" adlanan sonuncu paraqrafda dünyanın bir çox ölkəsində yaradılmış bioetika mərkəzlərinin fəaliyyətinin öyrənilməsinin vacibliyi qeyd olunur. Beynəlxalq bioetika mərkəzlərinin yaranmasında öncüllük, təbii ki, yüksək texnologiyaların daha geniş inkişaf etdiyi Qərb dünyasına aiddir. 1971-ci ildə ABŞ-ın ilk bioetika institutu adlanan *The Joseph and Rose Kennedy İnstitute for the Study of Human Reproduction and Bioethics* mərkəzi təsis olunur və bir sıra tədqiqatlarda – elmi-texniki inkişaf nəticəsində biotibb sahəsində Asiya ölkələrində yaranmış etik problemlərin tədqiqi, Almaniya və digər Avropa ölkələri üçün maarifləndirici proqramların hazırlanması və s. layihələrdə iştirak edir.

Avropada bioetikaya həqiqi mənada ilk sahib çıxanlar katolik mərkəzləri olmuşdur. İspaniyada, Belçikada, Fransada, Hollandiyada, İtaliyada bioetika mərkəzləri məhz katolisizmin təkidi ilə formalaşmışdır. Böyük Britaniyada 1975-ci ildə müstəqil Edinburq Tibbi Etika İnstitutu yaranmışdır. Rusiyada bioetik fikrin inkişafı əsasən XIX əsrin ortalarından başlamışdır. Keçən əsrin 90-cı illərindən etibarən Rusiya cəmiyyətində bioetika problemlərinə marağın artması müşahidə olunur. Belə ki, Rusiya elmi mühiti belə hesab edir ki, hüquq cəmiyyətin mənəvi həyatından ayrılmamalı, əxlaq və ədalət normalarına söykənməlidir. Bu fikirlər daha çox Moskva və bütün Rusiya Patriarxiyası tərəfindən səslənir. Əsas tezis ondan ibarətdir ki, cəmiyyətin etik-əxlaqi tərbiyəsində etika və hüququn tənasübünü düzgün qurmaq lazımdır.

Azərbaycanda bioetikaya münasibət ölkəmiz dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra, yəni keçən əsrin 90-cı illərindən etibarən formalaşmağa başlamışdır. Bioetikanın Azərbaycanda inkişafına dəstək verən beynəlxalq qurum UNESCO-dur. Bioetika sahəsində aparılan fəaliyyətə sistemli xarakter vermək, onun aktuallığından irəli gələn səmərəlilik əmsalını artırmaq məqsədilə

hazırda UNESCO-nun Bioetika kafedrasının Azərbaycan Bürosunun dəstəyi ilə ölkəmizdə bioetika və tibbi hüququn inkişafı, tibbi və hüquqi təhsil müəssisələrinin tədris planlarına bioetika və tibbi hüquq fənlərinin daxil edilməsi, bu fənlər üzrə yeni elmi ixtisasların yaradılması istiqamətində layihə üzərində işə başlanılıb.

İslam Tibbi Təşkilatı ( OİMS) tərəfindən İslam Tibbi Kodeksi 1981-ci ildə Küveytdə keçirilən İslam tibbinə həsr olunmuş ilk beynəlxalq konfransda qəbul edilmişdir. Həmin konfransda CİOMS – Tibb elmləri üzrə beynəlxalq təşkilatların İslami Şurası yaradılmışdır. Sonrakı illərdə keçirilən növbəti beynəlxalq konfranslarda müsəlman alimlərinin uşaq hüquqları, gənclərin narkotik maddələr, alkoqol və siqaret asılılığından qurtulması haqqında müvafiq tövsiyələri hazırlanmışdır. Özəlliklə, tibbi təhsil proqramlarında müasir müsəlman həkimlərin yetişdirilməsi istiqamətində mənəviyyat kontekstinin artırılmasına xüsusi diqqət ayrılmışdır.

**Nəticə**. Fəlsəfədə və ictimai fikirdə etik baxışların təkamülü və əsas qayəsi, vahid elm sistemində etikanın yeri və əlaqələri, etik əsaslar üzərində bioetikanın meydana gəlməsini şərtləndirən səbəblər, İslam dini və bioetka arasında yaranan elmi-praktik sintezin mahiyyəti və inkişafı haqqında bilgiləri nəzər-diqqətə çatdırmaq tədqiqatın əsas məqsədlərindəndir. Bioetika konsepsiyasının müasir müsəlman cəmiyyəti üçün əhəmiyyəti, xeyirxahlıq və mərhəmət ideologiyasının hər bir kəs üçün vacibliyi, təcrübi biologiya və biotibb sahəsində aparılan fundamental tədqiqatlarda bioetik prinsip və normaların gözlənilməsinin zəruriliyi məsələləri ilkin olaraq fəlsəfə və etika təlimlərində əxlaqi normativ kimi diqqətə çatdırılmışdır.

Yeni dövrün etikası insanların davranma tərzini, əməl və niyyətlərini tənzimləyən qaydalar, insan hüquqları, yeni etik kodekslər məsələsinə mühüm əhəmiyyət verir, eyni zamanda fəaliyyət və idarəetmə etikasına dair normativləri işləyib hazırlamağa böyük maraq göstərir. Məsələ beynəlxalq, regional, milli, içtimai, siyasi və dövləti qurumlar səviyyəsinə çıxır. Müasir humanitar qurumlar insan haqlarının səmərəli müdafiəsini təmin

etməkdən ötrü beynəlxalq aktlar hazırlayır və onlarda etik kontekst mühüm yer alır. Dünya dövlətləri tərəfindən atılan və müəyyən etik məzmun daşıyan bu kimi addımlar yeni normativ aktların yaradılmasına böyük təkan verir. Yeni etikanın tələblərindən biri də qəbul edilən etik qayda və hüquqlara, etik kodekslərə çox ciddiliklə riayət edilməsidir.

2011-ci il mayın 31-də Bakıda YUNESKO-nun Bioetika üzrə beynəlxalq Komitəsinin 18-ci sessiyası keçirildi. Bu böyük beynəlxalq tədbirdə edilən çıxışlarda deyilirdi ki, bioetikanın əsas problemləri əxlaqın mövcud dini normalarını və mədəni ənənələri nəzərə almaqla həll edilməlidir. Bu gün bioetika problemlərinin həllinə bu və ya digər yanaşmanın əsaslandırılması sürətlə dəyişən dünyamızda insanı istiqamətləndirən siyasi, fəlsəfi və hüquqi düşüncə və axtarışların mərkəzindədir. Bizim gəldiyimiz nəticə ondan ibarətdir ki, biotexnologiyalar və bioetika problemləri insan həyatının, ailə və cəmiyyətin əsaslarına ciddi təsir göstərdiyinə görə müsəlman teoloji məktəbinin mövqeyi tam şəkildə formalaşmalı və bəyan edilməlidir. Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, biotibbi problemlər olduqca mürəkkəbdir, çünki onların əsasında həm bu elmin özünün mürəkkəbliyi, həm də müxtəlif sosial qrupların müəyyən maraqları durur. Ona görə də bioloji yeniliklərin tətbiqi qaydalarını izah edərkən texnoloji, iqtisadi, siyasi və mənəvi aspektləri, onların arasında yaranan ziddiyyətləri diqqətdə saxlamaq, dini-etik postulatların nəzəri və təcrübi əsaslarını düzgün şərh etmək zərurəti vardır.

**Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:**


1. İslam və bioetika: insan hüquqları kontekstində // AMEA İnsan hüquqları institutu "Din və etiqad azadlığı: hüquqi, siyasi və ictimai aspektlər" Beynəlxalq konfransının tezislər toplusu. Bakı-2012, s.35-37.
2. İslam biotexnologiyalar əsrində // "Dövlət və Din" jurnalı, №4-2015, s.34-42.
3. İslam fiqhinin sekulyar bioetikaya münasibəti // AMEA "İslam maarifçiliyi və müasir dövr" Beynəlxalq Konfransının materialları. Bakı-2015, s.549-558.
4. İslam və Bioetika // Monoqrafiya. Bakı - İpəkyolu nəşriyyatı, 2017. 366 s.
5. Heydər Əliyev və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti // BDU AXC 100 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı-2018, s.70-74.
6. Tibbi etikanın formalaşmasında İslam faktoru // "Dövlət və Din" ictimai fikir toplusu, № 01/54 – 2018, s. 19-27.
7. İnsan və ətraf mühit münasibətlərinə İslamın baxışı // "Dövlət və Din" ictimai fikir toplusu, №04/57-2018, s. 20-28.
8. Azərbaycan Respublikasında bioetikanın inkişafı problemləri // "Din araşdırmaları" jurnalı, №1 (2) – 2019, s.315-326.
9. Azərbaycanda İslam mədəniyyətinin təkamül yönləri // "İslam sivilizasiyası Qafqazda" Beynəlxalq Simpoziumunun materialları. Bakı-2019, s. 102-106.
10. Городская урбанизация и концепция окружающей среды в исламской биоэтике // Материалы XV международной научно-практической конференции «Мировое научное знание треьего тысячелетия» - Казань/ РФ-2019, с.135-144.
11. Süni mayalanma: müsəlman etikasının ilkin və son postulatları arasında // "Dövlət və Din" ictimai fikir toplusu, №02 (61)-2019, s.75-84.

12. Миротворец, патриот, лидер. Шейхуль-ислам Аллахшюкур Пашазаде // «Наука и Религия» Москва / РФ, №8-2019, с.2-4.

13. İslam bioetikasında klonlaşmaya münasibət // "İslam sivilizasiyası və elm: tarix və müasirlik" AMEA, AR DQİK və Aİİ konfransının materialları. Bakı-2019, s.76-85.

14. İslamic Bioethical Concept of Urbanization and the Environment // Хуманитарни Балкански Изследования. Българи-2019, Т.3, №3 (5), с.90-93.

15. Религиозно-этические постулаты генезиса теоретико-исторических аспектов биоэтики // Науковий вісник Ужгородского Национального Университету / серия Міжнароднi Відносини. Ужгород/ Украина. Випуск №5-2019, с.118-125

16. Man and Environment in the Perspective of Islam // Fourth International Conference of European Academy of Science. Bonn / Germany – Jan.2019, pp. 149-153.

17. Этические постулаты аспектов биоэтики в ракурсе медико-биологических исследований // World Science / RS Qlobal. Warsav / Poland- Dec.2019, №12 (52), Vol.2, с. 21-27.

18. Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə // Biblioqrafik göstərici. Bakı "Nurlar" nəşriyyatı-2019, 400 s.

19. Orqan və hüceyrə transplantasiyası problemlərinə dünya dinlərinin etik baxışları // "Metafizika" Beynəlxalq fəlsəfi və fənlərarası araşdırmalar jurnalı. Vol.2, №4, Serial 8-2019, s.27-50.

20. İslamın dini-etik nəzəriyyəsində evtanaziya, intihar və fədakarlıq // "Dövlət və Din" ictimai fikir toplusu №04(63)-2019, s.15-24.

21. Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə həzrətlərinin Azərbaycanda və İslam aləmində böyük rolu // (ərəb dilində) "Məcəllətül münəzzəmə" jurnalı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının xüsusi buraxılışı – 2019, s.27.

22. Bioetikanın nəzəri-tarixi aspektlərinin genezisində dini-etik postulatlar // "Sivilizasiya" elmi-nəzəri jurnalı, cild 8, №4 (44)-2019, s.40-46.

23. Qurani-Kərimdə insana dini kontekstdən yanaşma // “Mədəniyyət dünyası” elmi jurnalı, XXXVIII buraxılış-2020, s. 194-202.

24. İslam Fiqh Akademiyasının orqan və hüceyrə transplantasiyası ilə əlaqədar qərarları // “Din araşdırmaları jurnalı” №1 (4)-2020, s.269-287.

25. Qeyri-səmavi dinlərin fəlsəfi görüşlərində müasir bioetika məsələlərinə münasibət // “Dövlət və Din” ictimai fikir toplusu, №02 (65)-2020, s.12-17.

26. Artificial Insemination in the Context of Islamic Bioethics // XXIII International Scientific and Practical Conference International Trends in Science and Technology. Warsaw/ Poland-Nov.30, 2020, pp.52-61.

27. Рационалистическая концепция синтеза науки и религии в муульманской философии // Всеукраїнське видання «ГІЛЕЯ: НАУКОВИЙ ВІСНИК», збірник наукових праць АН Украины: серия Философия; вып.162, 2021, с.

28. İslam bioetik alanında süni döllenmeye karşı tutumlar. 5-ci Uluslararası Sağlık Bilimleri ve İnovasyon Kongresi. 18-21 Aralık, 2021 – Antalya TC. Kongre kitabı, İksad Yayınevi – 2021, s. 120-129.

29. İslamda qadın hüquqları və gender bərabərliyi. AMEA akad. Z. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu “Dəyişən dünyada qadın: Şərq və Qərb baxışı” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı: Elm, - 2023, s.506-513.

30. Islam and Bioethics: Moral and Theological substances in the Basic sources of Islam.Universidad & Sociedad / Revista multidisciplinar de la Universidad de Cienfugos. Volume 16, Numero 1. Febrero-2024, p.120-125. / Kuba

31. İslamic Bioethics and Modern Globalization Values: Main Points of Contact. Transformacao / Revista de Filosofia da Unesp. Vol.47, n.3 (2024), pp.1-13 / Braziliya.

Dissertasiyanın müdafiəsi 23 oktyabr 2025-ci il tarixində saat 11-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən BED 1.33 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1143, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti 115, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, IX mərtəbə, konfrans zalı

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 22 sentyabr 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: **18.09.2025**
Kağızın formatı: 60x84 1/16
Həcm: 3.5 c.v
Tiraj: 100